

Folkekirkens forfatning endevendt fra 1890'erne – »kirkeligt« set

Af Carl Trock

Over sommeren 1887 fandt den tidligere professor, siden 2/5 87 biskop over Lolland-Falsters stift, H.V. Sthyr anledning til at bemærke, at han »betragtede Folkekirkens forfatningsløse Tilstand som en sørgelig Nødstand«. Han mente dog, at kirken nådigt var forskånet for en forfatning »paa temmelig bred demokratisk Basis«, for den politiske partisplætning under provisorierne ville også have bragt »aldeles ukirkelige Mænd af rent politiske Grunde« ind i et kirkestyre, endda som flertal. Så hvor betænkelig forfatningsløsheden end var, anså han det for »et mindre Onde« end en demokratisk opbygget kirkeforfatning.¹ Hvad Sthyr selv kunne gøre var at fremme enigheden mellem »Kirkens Mænd ... den bedste Styrke i Forhold til Statsmagten«, og han vidste at uenighed skyldtes andre end grundtvigske præster.

Flere præster delte den højre-sindede biskops standpunkt, næsten uanset observans.²

I en grundlovstale 1890 tilkendegav justitsminister J. Nellesmann,³ at der burde søges skabt politisk samarbejde mod de nedbrydende kræfter. Det gav igen venstre-føreren Frede Bojsen grund til at arbejde mod normale politiske forhold, og han vidste, at det forudsatte langsomt, men målbevidst arbejde. Men C. Bergs gruppe,⁴ som ved valget 1890 var øget fra 10 til 17 medlemmer demonstrerede derimod, at den fastholdt den rette Venstre-politik ved at hævde Venstres program og bl.a. fremsatte lovforslag om en præstelønningslov og en lov om valg af præster.

Bojsen⁵ begyndte først med det formål at skaffe byboere en jordlod, hvor de kunne dyrke grøntsager, 1891/92 gik han videre med at fremsætte lovforslag om delvis udstykning af præstegårdene for at skaffe jord til, at 10.000 familier kunne forblive på landet som husmandsfolk. Det der kom ud af det, var kun lidt mere tillid mellem forligsfolk i Højre og Bojsen. I rigsdagssamlingerne 1892/93 og 1893/94 kom der heller intet ud af lovforslag fra Bojsen om landsbypræsters løn (udstyknings igen) og præstevalg. – Men det opskræmte højkirkelige bisper som J. Swane i Viborg, der 3/11 91 havde skrevet om truende farer, når det forhandlende Venstres 2 førere tog de sager op, »der skal maaske finde en Tuskhandel Sted«. Stein skrev bl.a. tilbage 26/2 92: Vi »indskrænke os

til Indsigelse mod ... hele det Kirkeran«. Som forliget synes at nærme sig fortsatte Stein 5/1 93: Hvor meget det politiske kævl end må beklages, »kan Kirken dog være tjent dermed; thi »Forligstiderne« ere de farligste, saa betaler Kirken gjerne Gildet«. 7/12 93 var Stein endt ved: Hvem styrer folkekirken, som iler sin opløsning i møde, »lad os faa Ro og Orden«, mens Swane havde mistet tilliden til det forhandlende Venstre »de er store Hyklere, der skjule deres Magtbrynde – thi den er deres eneste Drivfjeder – under Fraser. De ville kun Eet, nemlig Magten«. Nok er regeringen ukirkelig, men vi ville komme »fra Dynen i Halmen«. ⁶ De skeptikere fik som bisper enkeltvis eller under eet i Det kirkelige Raad ⁷ lejlighed til bestemt at afvise forslagene. Men de havde den erkendelse, at det råd »har kun liden Tilhold baade i den politiske og præstelige Verden« efter at Scavenius er væk (Swane 12/4 92) og ham havde de selv bidraget til at fjerne.

Professor Peder Madsen⁸ havde arbejdet med at udrede, hvilken ordning kirken burde fordre. Han udgav 1879 »De Christnes aandelige Præstedømme«, 1890 udkom »Det kirkelige Embede« og 1894 »Embedets og Menighedens Samvirken i det kirkelige Arbejde«. Der sluttede P. Madsen af med at udfinde og opstille den rette kirkelige forfatning herhjemme, efter at have skitseret ordninger i andre lutherske lande. Han begyndte med at udrede principper fra Ny Testamente og reformationen og kom til pietismen, som igen fremdrog »Menighedens Ret«. Grundloven havde stillet kirken misligere end før. Vel var kongen konfessionelt forpligtet og kunne støtte sig til lærestanden. Men han styrede gennem en minister, der oftest var valgt alene af politiske grunde, og som var ansvarlig overfor en konfessionsløs rigsdag. Vist havde kirken et uafviseligt krav på en forfatning, med organer med åndelig ret til at tale og varetage folkekirkens forhold. Fra udlandet hentede P.M. ord om det almindelige præstedømme og embedets samvirke og »i en Folkekirke altid ... Kongens saakaldte Summepiskopat«. Benævnelsen er »vistnok meget uadækvat«, da fyrsten er udelukket fra en biskops centrale funktion, nådemidlernes forvaltning, men meningen er, »at han har den øverste og afgjørende Myndighed i Kirkestyrelsen, ikke blot i de udvortes og blandede, men netop ogsaa i de indre Anliggender«, mente P.M. En luthersk kirke kan ikke frakende statens overhoved denne stilling »uden at bryde med alle sine historiske Traditioner«. Folkets enhed er sammenfattet i kongen, han står som dets hoved og dets naturlige repræsentant på alle områder, der hører med til dets samfundsliv. Var han ikke forpligtet på dens bekendelse, så var folkekirken blot ét blandt landets mange kirkesamfund. Følgelig er der ingen modsigelse i, »at han danner det øverste Trin i Styrelsen af dens Anliggender«. Han forener

fasthed med bevægelighed, mens valgte organer i kirken er underkastet fluktuationer og ikke bør mangle modvægt. Derefter skildrede P.M. udenlandske ordninger med valgte organer for menigheder, stifter og – den hele kirke. Ved siden af de organer findes dem, som kongen bruger i administrationen, et konsistorium eller overkirkeråd.

Det afgørende nye er tredje stands deltagelse i styrelsen, en fare er her et ukirkeligt herredømme, så ukirkelige elementer bør udskilles på laveste trin [også kaldt den »fornødne Udrensning«] ved et krav om »positive kirkelige Egenskaber« og vilkår må være, at vedkommende deltager »i Menighedens Gudstjeneste og ikke forsømmer Nadveren«, og kun meget få vil gøre nadveren til middel for egne interesser. Når de udviklede principper er godkendt kan de dog ikke uden videre bruges i vort land, kom P.M. frem til. Der må modificeres efter vore forhold, så vore tilknytningspunkter til en forfatning oplives og videreføres: »Menighedsraad, Landemoder og Kirkeraad«.

Cirkulæret 24/9 1856 havde søgt at oprette menighedsråd for at støtte præsten. Fordi tanken ikke kunne gennemføres dengang, betyder det ikke, at det nu vil gå lige sådan, »da det bevidste Menighedsliv rører paa sig med langt større Kraft. I alle Tilfælde maa en Kirkeforfatningsdannelse begynde paa dette Punkt«, almindelige valg til en synode ville reelt være »at prisgive Kirken til et uandeligt Flertals Agitation«, og valget bør ske ved stedlige tillidsmænd. Menighedsråd kan næppe oprettes overalt, det må overlades til kirkelige kredse »om end under Tilskyndelse fra Kirkestyrelsens Side«. – Stifts-landemoder har i vor tid nærmet sig karakteren »af kirkelige Synoder, men rigtignok i meget ufuldkommen Skikkelse«. Også her bør frivilligheden råde, sammen med provsten kan et provstis præster vælge en præst til at deltage, her til kommer valg af 2 læge fra hvert provsti. Er der ikke menighedsråd til at vælge dem, »kan de foreløbig vælges af Præsterne«, mente P.M.

Et kirkemøde har ingen tilknytning i vor lovgivning. Vi har et bispeembede og ingen »Forfatningsdannelse bør svække den Faktors Betydning, for Administrationen bør ikke ligge i eet Kollegiums, men i en enkelt Personligheds Haand«. Før 1883 var det en mangel, at bisperne ikke virkede sammen som en rådgivende myndighed. Det gør de nu sammen med et medlem fra det teologiske og det juridiske fakultet. Ved oprettelse af Kirkeraadet udtalte ministeriet, at det var ønskeligt om rådet kunne tilforordnes læge og gejstlige medlemmer, de første er aldeles utilstrækkeligt repræsenteret og der kan være brug for flere gejstlige, »naturligvis« valgt »ovenfra«. Der kan ikke bestå en stadig administrerende overinstans for hele landet, det daglige må ordnes af et stående udvalg, og af at bisperne i deres stift får udvidet myndighed, natur-

ligvis med appelmulighed til minister og kirkeråd. – Der kan ikke både være et af stiftsrådene valgt kirkemøde og et kirkeråd, bedst vil være, at Det kirkelige Raad får »baade et kongevalgt og et folkevalgt Element«, det sidste valgt af stiftssynoderne, med gejstlige og læge i lige antal. Sådan ville man helt igennem udvide og videreføre vore institutioner og bevare luthersk tradition mellem embedet og menigheden også i kirkestyrelsen, sluttede P. Madsen.

P. Madsens skrift må have forekommet gejstlige et ord i rette tid. 14. januar 1895 indledede han en forhandling om »Kirkeforfatningsspørgsmaalet« i *Kjøbenhavns gejstlige Konvent*.⁹ Med ovennævnte referat af P.M.s bog medtages kun nye synspunkter herfra:

Kirkens forfatning var meget slet under enevælden, da menigheden var lukket ude, 1849 blev det værre for kirken, for de kirkelige kår blev ikke taget i betragtning, og folkekirken har ikke som andre trossamfund frihed til at tilpasse sig livets krav. Menigmand kan virke ved menighedspleje og Ordets forkyndelse, men har intet at sige ved kirkens styre. Det problematiske øges ved at en præstevalglov ligger i luften og kan let gennemføres, måske ved en politisk byttehandel. Der må et folkevalgt element til, et kongevalgt kan heller ikke undgås. Kongen repræsenterer alt, hvad der rører sig i folket, og kan gå imod partistrømninger og øve ret.

Hvorledes sikres en virkelig menighedsrepræsentation, så der ikke kommer et ukirkeligt flertalsstyre? Valgret og valgbarhed må sikres de, der har kirkelig sans og dygtighed. Menighedsråd må til i hvert pastorat, er menigheden ikke moden til det, så er den heller ikke moden til en fuldt udformet forfatning. Menighedsrådene fra 1856 havde ikke andet at gøre end bestyre fattigkassen, men nutidens kirkelige liv gør, at sagen kan lykkes og bedst ad frivillighedens vej. I rent kirkelige sager må rigsdagen afgive sin lovgivende myndighed, dog ikke hvor det er blandede anliggender, og have vetoet i principielle sager. Ved siden af det folkevalgte element bør stilles en kongeligt, med et konsistorium hvor der er lige mange præster og lægfolk.

Opbygning kan ske over stiftssynoder til landssynoden, med rådgivende og administrativ myndighed i rent kirkelige sager, men det bør ske frivilligt; kommer de på den måde vil den offentlige mening følge efter, og så bliver regering og rigsdag nok velvillige. Så vidt P. Madsen.

Den følgende diskussion gengives som et referat af referaterne i konventsprotokollen, stadig fra 14/1 95. Juul Bondo var glad for forslaget, så dansk som det var. Men forholdene i Norden viser, at hvor der ingen forfatninger er, der rører livet sig frodigst. Rigsdagen har pengene, og

en kun rådgivende forfatning kan fremkalde rivninger, ligesom de kirkelige retninger kan tørne sammen. Vidner vort blomstrende liv ikke imod en forfatning? – J.C. Holck takkede Madsen for hans bog og foredrag. Han ønskede en forfatning, den vil ikke hjælpe livet frem, men den kan værne det. – Professor Fredrik Nielsen sagde: Vi får ikke en forfatning uden misligheder, men vi må have den til at gro frem ad frivillig vej. P.M.s forslag fordrer noget meget risikabelt, en grundlovsændring, for kongens valg kan kun ske gennem ministeren, og så vil rigsdagen have sin part. Men en forfatning er absolut nødvendig for at holde folkekirken sammen. Menighedsråd må genoplives ved at skrivelser fra 1856 opfriskes. Under vore små forhold kan stiftssynoder undværes. Det kirkelige Raad må gå ind, før vi får en forfatning, det er kun administrativt, intet andet, og der kan ikke rettes henvendelser til det. Vi lever nu for åbne døre, så en synode er påkrævet. Summepiskopatet er yderst farligt, det giver større ret end nogen romersk biskop har. Valget står mellem et kirkeligt demokrati og det, som vi i tide må gå imod.¹⁰

Konventets formand siden 1891, Skat Rørdam¹¹ sluttede af: Han mente ikke som P.M., at lægfolket følger forholdene nu mislige, det havde han aldrig erfaret. Forholdene havde vist sig gunstige for det kirkelige liv, friheden havde ladet Ånden røre sig. Intet sted kan større kirkefrihed tænkes end i en folkekirke, mens flertalsstyre under en forfatning let fører til despotisme.

4. februar lagde Peder Madsen op til fortsat drøftelse: Det er total opgivelse at affinde sig med den bestående tilstand. I sidste rigsdagssamling vedtoges en tiendeafløsning, der berøvede præsterne 1/8 af deres indtægt, det viser hvad der kan ventes. Grundlovens løfte om en ordning af folkekirkens forfatning må stadig foreholdes rigsdagen, for den skal ikke lovgive på kirkens område. Opgives dennes ret, sætter rigsdagen sig fast i sædet. Imod en forfatning angives at en synode får herskerlyst, men det bør man ikke frygte i et frit land, og med en rådgivende ordning er der ingen fare. Havde kirken haft et organ som skulle høres, så ville tiendeloven aldrig være blevet vedtaget. Stiftssynoder behøves måske ikke, men ved valg dér til kirkemødet kan de »maaske ogsaa virke rensende«.

Stiftsprovst J. Paulli lagde for: Forholdene nu er uholdbare, men P.M. foreslår ikke et kirkestyre efter kirkelige principper. Spørgsmål om magt, om penge og om personer vil komme frem. Rigsdagen vil ikke afgive sin lovgivende magt til en synode. Forslaget fra kirkekommissionen 1868 strandede på pengene og uden dem kan intet gøres, heller ikke i København, når kirken ikke har egne midler. Fordrer man jævnlig

altergang for vælgere, vil mange gå til alters, det er betænkeligt. Uden sikring kommer flertallet til at råde, og der skal hverves stemmer. P.M.s forslag bliver meget vanskeligt at arbejde med. Hvad præstevalg angår vil de i Tyskland takke Gud, om de bliver fri for det. Vi bør beholde det kirkelige Råd, og det bør anerkendes ved lov og det skal have ret til at lovgive i indre spørgsmål og have vetoret i blandede sager. Der bør læge medlemmer som har stemmeret med, og rådet skal i særlige tilfælde supplere sig og de tilkaldte skal have stemmeret. Efter P.M.s forslag kommer der til at mangle personligheder. – Juul Bondo: Vi får aldrig en forfatning med ret til mere end at rådgive, mens rigsdagen vil fordrer valg på bred folkekirkelig basis, og så kommer politikken ind i kirken. Denne skal gøre sig gældende som den stille magt og aldrig ønske en forfatning.¹²

Peter Krag mente, at Bondo repræsenterede det yderste højre, Paulli aristokratisme og P.M. demokratisme. Den sande kirke behøver ingen forfatning, men det gør folkekirken, og man kan ikke roligt se på, at den falder sammen til ubodelig skade for folket. Det ser nemmest ud at få en aristokratisk orden, men den vil møde mistillid hos alvorlige mennesker og er stik imod vor demokratiske tid og den vil savne berøring med folket. Krag var meget tiltalt af P.M.s forslag om at begynde nedefra med menighedsråd. I byerne kan brug af kirkens goder betinge valget og valgbarhed, ikke på landet, så hellere vælge folk med godt ry. Præsterne må vælge det første menighedsråd. Andre kan ikke bedømme, hvem der tilhører menigheden: men det viser menneskers egen bekendelse og derpå hviler menigheden. – Fredrik Nielsen: Hvis Kirkeraadet er mere end noget administrativt, er der tale om groft grundlovsbrud, og vi kommer ikke fremad, hvis det ikke fjernes. Uden lægfolk er det ikke kirkens røst. Love om præstevalg og præsteløn bør ikke gennemføres uden at kirken er hørt. Præstevalg var han imod. Der bør rejses en stemning for en forfatning og hvor man ikke for ivrigt afskræller de ikke kirkelige. – A.S. Poulsen: Udfra det almindelige præstedømme må kvinder have stemmeret; men en forfatning har rod, ikke basis i det almindelige præstedømme. Han havde sympati for det kirkelige Raad og at det udvidedes. – H. Lützhøft havde megen tak til P.M. og forstod ikke Bondo. Kirkeraadet kan let forsvinde, så lejligheden til at få en forfatning må gribes, og der er bevægelse ude i landet. Får folk intet at sige kan de måske i protest danne frikirke.¹³

Rørdam gentog at han ingen stemning havde fundet for en forfatning, end ikke da vi havde en kultusminister med en usømmelig vandel, man fordrer at den post skulle besættes efter kirkelige hensyn, og aldrig har jeg hørt andet. Hvis menigheden ikke føler trang til en forfatning, så

bliver det ikke til noget. Der er også stor frygt for et præsteregimente. Hos os er den enkelte mindre tilbøjelig til despotisme, anderledes er det hvor der står et flertal bag, så sløves samvittigheden. En forfatning kan vise sig nødvendig fx hvis rigsdagen vil stikke tienden i lommen. Men der må være stemning for forfatningen i menigheden, der kan afværge sådanne misgreb, som folkets kærlighed til kirken hidtil har afværget. Man må begynde nedefra med frivillige menighedsråd og siden gå opad. Resultatet af forhandlingerne her er, at trangen til menighedsråd bør efterkommes nu og så gås der videre, når trangen vokser. Menighedskonventet er et tegn på trang i menigheden til forfatning, endnu er der dog intet udbytte derfra. »Menighedsraad i de enkelte Sogne og saa maa Fremtiden raade«.

Peder Madsen svarede: For mig ligger hovedgrunden til en forfatning i at indrømme, at det nuværende er utåleligt og fremtiden er usikker. I alle lutherske lande går det mod forfatning, og hvor man har det vil man ikke af med den igen. Stiftsprovst Paullis forslag kan i det mindste opnås, det aristokratiske er rent umuligt i en tid, som lægger vægten på det demokratiske. Til Rørdam sagde P.M.: Hvilket tyranni kan en rådgivende forsamling udøve? Det bevidste trosliv kan bedømme åndelige ting eller bringes til at forstå så meget, at det kan vælge medlemmer af synoden. Kvindens ret til at være med kan ikke principielt bestrides. Der må regnes med folkets retfærdighedsfølelse, når forslagets mulighed skal bedømmes. Menighedskonventet (derom siden) vidner om trangen, og selv om der tages så lidt hensyn til det, så mødes det dog alligevel. Rigsdagen hævder stadig stærkere, at kirken ikke har nogen formue. Det er tiden nu til at vinde kirkens midler, hvor kirken kan underholde sig selv. Når man ser det kirkelige liv, der er i vort folk, så kan det, der i andre lande har bragt velsignelse, ikke hos os blive til skade.

Krag foreslog at nedsætte et udvalg til at overbringe ministeren resultatet af forhandlingerne og opfordre ham til at genoplive skrivelsen om menighedsråd fra 1856. Slår tanken så an er det bevis for, at trangen er der. – Fredrik Nielsen måtte dog imødegå Rørdam. Hvis forfatningen medfører tyranni har vi gode folkekirkelige ventiler i lovene om valgmenigheder og sognebåndsløsning. Vi kan ikke vente og slår menighedsrådene an kan der hurtigt komme en forfatning.

Krags forslag vedtoges og til udvalget valgtes Peder Madsen, Krag og Rørdam.

11/3 1895 bød Paulli Rørdam velkommen som biskop »i Samstemmen med hele Konventet«. Rørdam takkede »for de kærlige Ord. Jeg har oprigtig søgt Samarbejde med alle, som arbejde for Guds Rige. Jeg har in-

gen Partimand været af nogen Art. Enhver som arbejder paa Guds Rige er min Medarbejder«.

Biskoppen oplæste følgende forslag til henvendelse til ministeren: »Efter gentagen Forhandling om Kirkeforfatnings-Spørgsmaalet tillader Kjøbenhavns gejstlige Konvent sig herved allerærbødigst at andrage hos det høje Ministerium om, at den Opfordring, der i cirkulære af *24de September 1856* udgik fra Ministeriet til Gejstligheden om at tilstræbe Dannelsen af *Menighedsraad*, maatte blive fornyet. Den Tanke, der i sin Tid ledede Ministeriet: at saadanne Raads Oprettelse vilde paa mange Maader kunne gavne og støtte Menighedslivet, var utvivlsomt rigtig. Naar Opfordringen den Gang alligevel ikke fremkaldte Frugter af blivende Betydning, laa dette vistnok i de daværende kirkelige Forhold: men disse have siden den Tid forandret sig saa meget, idet Lægfolket trindtom er vaagnet til virksom Deltagelse i det kirkelige Arbejde, at man nu vilde kunne hilse Forsøgets Genoptagelse med langt bedre Forhaabninger. Vi tillade os derhos at fremhæve, at saafremt der skulde blive Tale om at indføre Grundlovens § 75: om Kirkeforfatningens Ordning, bør det, saavidt vi skønne, ske ved at begynde Organisationen nedenfra, saa at Menighedsraads Oprettelse vilde være det rette Udgangspunkt«. Rørdam ønskede at alle medlemmerne tilsluttede sig udtalelsen, som den forelå.

Drøftelsen blev ifølge referatet i protokollen kort: A.T. Jantzen foreslog at høre Roskilde konvent om det ville gå med. – Ellers drøftedes den sidste sætning. Ussing mente at sidste sætning om at begynde indfrielsen af grundlovens § 75 nedefra med menighedsråd kunne – som da Kirkerådet oprettedes – opfattes som man forgreb sig på rigsdagens ret. Også Levinsen ønskede hele sidste sætning udeladt. – A.S. Poulsen frygtede, at ministeren kunne behandle skrivelsen uden at rigsdagen fik noget med adressen at gøre. – Krag svarede, at oprettes der ikke mange menighedsråd, så kan modstanderne være ganske rolige, der kommer ingen forfatning. J.H. Monrad kunne ikke stemme for udtalelsen, for hvad der kan nås ved menighedsråd, det kan også opnås uden. – Schepeleyn replicerede, adressen om menighedspleje havde ført til, at den sag blev grebet an med stor lykke. Monrad afviste det, man kan henholde sig til skrivelsen fra 1856, så kommer der menighedsraad, hvor der var trang til dem.¹⁴

Udtalelsen vedtoges derefter enstemmigt med den sidste sætning, mens det vedtoges ikke at henvende sig til Roskilde konvent. – 11/3 95 sendte Rørdam skrivelsen til ministeriet, tilføjet var at videre begrundelse mentes overflødig og sagen anbefalede til ministeriets gunstige overvejelse. Rørdam underskrev sig »f.T. Formand for Kjøbenhavns

gejstlige Konvent« – og til næste møde i efteråret var stiftsprovst J. Paulli ny formand

26/2 95 havde Rørdam skrevet til Otto Møller: Det er mig aldeles klart, at jeg hverken bør eller skal eller vil fortsætte den Mynsterske Kirkepolitik, men med Guds Hjælp slaa ind paa en ny Bane«. ¹⁵ – Var det lykkedes Rørdam? Let lod sig P. Madsens noget teoretiske tanker om en fuldt udformet kirkeforfatning, dog reduceret under hensyn til de mulige danske tilknytningspunkter, lempe til side af flere sammen med Rørdam. Men var dennes tanker om menighedsråd, som han nu ønskede dem, mere virkelighedsnære? Det får vise sig. Rørdam havde fået sat noget i gang.

Præstekonventets andragende i det kirkelige Raad 1895

Kultusministeriet resolverede 29/3 95, at forslaget om frivillige menighedsråd »skulle forelægges det kirkelige Raad« ¹⁶ og 23/4 skrev ministeriet til dettes medlemmer, at det »maa anse det for ønskeligt, at Spørgsmaalet om Oprettelse af Menighedsraad paany bliver gjort til Genstand for Overvejelse« og anmodede rådet om at gøre dette.

Det gjorde rådet fra 12/9 til 1/10, idet der måtte 3 behandlinger til for at nå til den af rådets formand, Rørdam som Sjællands biskop ønskede enighed. Sthyr var upasselig og fraværende 12/9.

Rørdam indledede (III 275ff): Sagen har været på dagsordenen i snart 40 år, nu rejses den »1) til Fremme af det kirkelige Liv, som man kan vente vil udvikle sig rigt, naar Menigheden kaldes til virksom Deltagelse i alle kirkelige Anliggender« og »2) som et første Skridt paa Vejen til en Kirkeforfatning, der paa det nøjeste hænger sammen med Spørgsmaalet om en Organisation af den enkelte Menighed«, i Københavns konvent var navnlig det sidste bestemmende. »Man havde vel hidtil ikke stærkt savnet en Kirkeforfatning, men man kunde da forudse, at det Øjeblik maatte komme, da en saadan vilde blive nødvendig, hvis Kirken ikke skulde staa værløs overfor Regering og Rigsdag, som den nu ganske var undergiven«. En forfatning burde forberedes, så kirken står rustet i tide, ved at menighedsrådene får et kirkeligt vælgerkorps. Der var i København enighed om, at en organisation måtte begynde »nedefra, fra Menigheden, ikke ovenfra«. Vist havde cirkulæret til præsterne 1856 været uden frugt, men menighedens kirkelige sans er siden styrket og rører sig stærkere. – Vel havde Rørdam »efter at have visiteret nogle Steder i døde Menigheder« fået større betænkelighed end før, for der havde det ikke kunnet fungere. Men det var dog rettest at tage sagen op på ny.

Der kom betænkeligheder fra næsten alle: Swane var enig i, at det var farligt at leve uden en forfatning, også i at der burde begyndes nedefra. Men nu var det ikke mere nok, at lade præster vælge medlemmer med tidens »Valgliv«, og almindelige valg »ville indkalde Politikken i Kirkelivet«, især hvor der var fanatiske partimænd. Men rådene kunne nok medvirke til at udvikle kirkeligt liv, hvis de fik åndeligt virke. – Stein var enig i, at der skulle begyndes nedefra, og som medhjælp til præsterne havde han intet imod de råd. Men skulle de være grundlag for en kirkeforfatning, ville en mængde præster være imod, mens rigsdagen skinsygt ville vogte på magten over kirken.

Schousboe ville bestemt være imod at få menighedsråd ved lov eller tvang, men det var ikke på tale. Han var betænkelig, når det kom til valg og valgbarhed, men præsterne skulle vel vælge medlemmerne med mulig appel til biskoppen, det garanterede mod misbrug. – Clausen havde hilst initiativet med glæde, men forstod Steins betænkelighed. Han troede nok, at livet i Kbhvn. kunne organiseres, men visitatser gjorde, at han ikke ventede noget på landet. Bisperne skulle varesig for at tage initiativ her, når man betænkte angrebene på KR for menighedspleje-sagen (KhS 1995 139f). – Gøtzsche mente, at et rigtigt menighedsråd fik nok at bestille, men hvordan fik man de rette folk med? Forslaget sigtede mod 2 modsatte mål, gjaldt det at fremme kirkelivet, så kunne præsterne vælge medlemmer, gjaldt det kirkeforfatning, så blev der tale om folkevalg og det var han med Stein og Swane imod. Sagen burde fremmes ved at bisperne talte med præsterne.

Fr. Nielsen var ivrig, det er ligeså farligt intet at gøre som at handle. Han fandt det mistrøstigt at høre bisperne, for der må en forfatning til, og det er ligeså farligt at begynde fra neden som fra oven, lad os da prøve begge veje. Kirkeraadet yder ingen garanti, det lever af ministerens nåde. Vist har menighedslivet brøstfældigheder, men ingen steder er der liv alle vegne. – Matzen var mest enig med Swane og Stein. Det er bedre intet at gøre, end at gøre noget galt. 1856 og menighedspleje-sagen burde afskrække.

Rørdam: Ved valg skal vi gå ud fra, at de fleste steder er forholdet mellem præst og menighed godt. 1856 herskede patriarkalske forhold, nu »blomstrer det kirkelige Liv«. Vi skal lade forfatningen komme i anden række, det er stemningen for, og indstille til ministeriet, at sagen sættes i bevægelse. Ønskerne om drøftelser på landemoder havde han intet imod.

Swane og Stein gentog deres tvivl. Schousboe var for at få menighedsrådssagen slået fast i menighedernes bevidsthed.

Rørdam mente, at det kun var et tidsspørgsmål før menighedernes deltagelse i præstevalget kom frem. Det er ønskeligt, at der forinden findes menighedsråd. Det tilsluttede Fr. Nielsen sig, just derfor var sagen kommet for i Kbhvn.

Til udvalgsarbejdet valgtes Schousboe med 6 stemmer, Swane fik 5 og Fr. Nielsen og Stein fik hver 4, den første vandt ved omvalg.

27/9 fulgte 2. *behandling* (III 356ff). Flertallet var Schousboe og Nielsen, den første sagde, at de var mindre frygtsomme end mindretallet, Swane. De ønskede ikke, at ministeriet som i 1856 udsendte et cirkulære, men at bisperne selv tog sagen op. Swane håbede på, at der blev enighed, han ville at kirken selv ordnede denne kirkelige sag, ikke som da rådet tog initiativ ved menighedsplejen. – Men sagen har også en borgerlig side, sagde Fr. Nielsen, og Schousboe var enig, men ville ikke at man gik i enkeltheder i svaret, »blot Sagen kommer i gang«.

Rørdam mindede om, at forfatningssagen var sat i baggrunden, men da præstevalget næsten »laa i Luften«, så han helst menighedsråd forinden, ellers blev det valg kastet ud til det menige vælgerfolk. Schousboe: Hvis det ikke nu er tiden til at søge at få en forfatning, så får vi den ingensinde.

Matzen svarede, at skal rådene være grundlag for en forfatning, må de indføres ved magt [dvs. ved lov]. Gøtzsche ville holde dette ude »af Hensyn til de politiske Forhold«, vi skal alene sigte på sagens kirkelige side og gå stille frem. Sthyr var enig med Matzen i om ad udvidede landemoder at få en forfatning, ikke ved menighedsråd. Det havde han søgt at fremme i sit stift ved at lade præsterne tage lægfolk med til landemoderne. (Derom senere).

Clausen var ikke optimist, men bisperne skal fremme kirkelivet og det skal vi ikke have opfordring til eller pålæg om fra ministeriet. Det er »ydmygende for vort Embede«. Schousboe forstod ikke, at det krænkede, de fleste er for menighedsråd – i teorien, ikke i praksis. Stein ville ikke i svaret nævne forfatningen, »thi Politiken vil spille ind«, den skal sættes helt i baggrunden, mente han, men ville ophjælpe menighedslivet. Der er her ikke stor forskel, mente Rørdam. Fr. Nielsen var ked af både bispernes optagethed af egen værdighed og af at de afviste en forfatning. Swane var ikke stilstandsmand, men den uskyldige sag hænger ikke sammen med kirkeforfatning, og at få en sådan var måske vanskeligere nu end for 40 år siden. Her er 2 forskellige forhold, kirkeligt liv og forfatning. De hænger dog sammen, replicerede Rørdam, men vi skal ikke nævne det for ministeriet.

30/9 kom 3. *behandling* (369ff). Her forelå et forslag fra Stein, der selv ikke var for forfatning, han overlod til ministeriet om det ville gøre

noget eller henlægge sagen. Schousboe: Det sidste må ikke ske, han måtte modsætte sig Steins udtryk som »at det »aldrig« maatte komme til folkevalgte Menighedsraad« og »Politikens uberegnelige Omraade«. Blev de fjernet kunne Sthyr og Swane enigt godkende udkastet. Rørdam havde den hovedbetænkelighed, at kirkeforfatningen var nævnt 3 gange, når den sag skulle i baggrunden. Stein: Det havde Rørdam selv nævnt ved 1. behandling og i konventets andragende. Hertil svarede Rørdam: Vort forhandlingsgrundlag er ministeriets skrivelse, og han ville beklage andet, navnlig da svaret »engang vilde komme frem i Rigsdagen«. Der er flertal for at sætte kirkeforfatningen i anden række. Men den nævnes på meget negativ måde, skønt det var det vigtigste for ham. Sthyr var også for det, men ikke for at gå over menighedsråd men over landemoderne. Rørdam: Det nævnes for meget og for negativt og det ville han nødig støtte bl.a. aht. hvad han havde sagt om præstevalg. Jordbunden må beredes, men de stærke udtryk må fjernes. Det var dog det vigtigste for Stein. Rørdam: Ingen ønsker forfatningen direkte draget frem, men der må åbnes for at menighedsorganisationen kommer. »Vi maa engang faa en Forfatning, og den er ingen principielt imod«. Schousboe var enig.

Nu bad Sthyr om, at fortsat behandling udsattes og det blev vedtaget.

Ved *fortsat 3. behandling* 1/10 (374f) sagde Sthyr, at det ellers ville være endt med minoritetsvota, hvad der burde undgås. Han havde udarbejdet et svar, der 1) fjernede alle politiske hentydninger, 2) henviste til medhjælperinstitutionen og 3) var ændret, så det blev klart, at rådet ikke ønskede et cirkulære som det i 1856. – Stein gav det tilslutning, og så Rørdam var for, når det nævntes, hvorledes bisperne ville virke for sagen og da »burde Landemoderne ikke springes over«. Efter tak til Sthyr fra Schousboe vedtoges det omarbejdede svar til ministeriet enstemmigt.

Det blev en ret ordrig skrivelse, som Skat Rørdam sendte ministeriet 8/10. Dette har i sit svar 2/6 refereret den så udmærket, så det her citeres først og sidst, ind imellem må gengives rådets skrivelse, som nødvendigvis må tages med. Først ministeriet, som havde forelagt Kjøbenhavns gejstlige Konvents skrivelse for KR med anmodning om, at cirkulæret af 24/9 1856 »maatte blive fornyet«. I sin betænkning udtalte dette »i det hele sin Sympati for en Institution som Menighedsraadene, naar disse ikke søges fremkaldte uden, hvor der findes saadanne Betingelser for dem, at de ikke komme til at staa som en mere eller mindre betydningsløs Form, men som en virkelig Støtte for det kirkelige Livs Fremgang, særlig hvor der allerede er begyndt et mere

eller mindre omfattende Menighedsarbejde under Medvirkning af troende Lægfolk«.

Nu citeres KR direkte: Adskillige steder er der »en Kreds af Arbejdere omkring Præsten« som »en stadig mere uundværlig Støtte«. Det vil sikkert kunne få stor betydning hvis præsterne kan »udvælge nogle til deres særlige Medhjælpere og Raadgivere« til at styrke fælles arbejde. »Et paa denne eller lignende Maade opstaaet Menighedsraad vilde uden al Tvivl ikke blot theoretisk være paa sin Plads« men også tjene til »et sundt og kraftigt Menighedslivs Udvikling. Det er dette Synspunkt for Menighedsraadenes Betydning, som det kirkelige Raad maa ønske stillet i Forgrunden«. Bliver sådanne menighedsråd »en nogenlunde almindelig Foranstaltning« vil der derved »ske en Beredelse af Jordbunden for den Forfatning, som er tilsagt Kirken i Grundloven, som der af mange føles Trang til og som sikkert naar den fremkommer paa naturlig Maade, kan blive til vort Kirkelivs Værn og Fremme i mange Stykker«, det kan rådet ikke undlade at berøre selv om hensynet hertil stilles i anden række. – Om måden for at fremme menighedsråd, »da er vi enige om, at der ikke, som vore Kirkeforhold endnu ere, kan være Tale om, at disse Raad skulde fremgaa ved almindelige Valg af alle til Folkekirken hørende og i anden Forbindelse valgberetigede Medlemmer«. Det vil forrykke udsigten for god virksomhed, mens der »i det væsentlige maa undes den enkelte Præst og den enkelte Menighed al fornøden Frihed« som betinger en god og sund udvikling. »Det naturligste vil da være, at Præsten bringer nogle dertil egnede Mænd i Forslag, oppebier Indsigelser, og saa endelig meddeler Biskoppen Underretning om Udfaldet«. Forudsat at rådernes »Bestemmelse og Tilblivelse bliver som antydet« kan KR »udtale oprigtig Sympati derfor«.

Herfra tilbage til ministeriets referat: Men »da Raadet maatte anse det for meget beklageligt, om en fornyet Opfordring fra Ministeriet skulde bære lige saa liden Frugt som den tidligere, kunde det ikke tilraade Udstedelsen af en saa almindelig Opfordring til Præsterne som den, Kjøbenhavns gejstlige Konvent havde ønsket, men mente at Sagen vilde fremmes bedst, naar det overlades til Biskopperne hver i sit Stift paa de steder, hvor der skjønnes at være Grund dertil, at vejlede Præster og Menigheder til at se paa denne Sag paa ret Maade og herigennem tilskynde dem til at give Arbejdet for Menighedslivets Fremgang den Støtte, som en saadan fastere Organisation fører med sig«.

Ministeriet svarede 2/6 1896 i et cirkulære til samtlige biskopper, »at man herefter ikke finder Grund til at foretage videre end ved at lægge den i Deres Højærværdigheds og de øvrige Biskoppers Hænder at over-

lade det til Dem at virke for dens Udvikling paa denne Maade og i det Omfang, som De efter Tid og Omstændigheder maatte finde heldigst«. ¹⁷

Menighedsråd for det udvidede landemode i Sjællands stift 9/7 1896

5/9 96 meddelte ministeriet Sjællands biskop som KR's formand hvad det havde foretaget mht. de sager, som rådet i 1895 havde behandlet. Om andragendet fra Københavns præstekonvent henviste ministeriet til, at det den 2/6 96 i et cirkulære til bisperne havde overladt »disse at virke for denne Sags Udvikling«, som nævnt ovenfor.

Rørdam havde indbudt til udvidet landemode 9/7 96, hvor der, efter debatten at dømme, foruden stiftets provster også kom nogle præster, især fra hovedstaden og omegn. ¹⁸ Rørdam skildrede forhistorien, hvor cirkulæret 1856 havde ført til, at menighedsråd i Århus stift var blevet temmelig almindelige, men var sygnet hen. Men menighedslivets glædelige udvikling havde fået Københavns præstekonvent til at rejse sagen igen. KR havde ikke turdet tilråde, at der kom en opfordring til at indføre menighedsråd, men kun at bisperne blev opfordret til at fremme sagen i deres stifter. Rørdam fortsatte: Det er en stor mangel, at de kristeligt bevidste lægfolk ikke kan deltage i arbejdet for Guds rige. Mange føler ikke, at de har ansvar derfor, selv om kristenlivet er vågnet til bevidsthed, men mener at det er præstens sag. Han kan ikke overkomme det alene, menighedsplejesagen havde vistnok ændret noget på det, men ikke nok (KhS. 1995, 139f.). Menighederne må føres frem til at de bliver bevidste om deres forpligtelse mod fællesskabet.

2 forhold gør det endog nødvendigt. Det ligger i luften, at menigheden skal have del i valget af sin præst, det kan ikke afvises i længden, men åndelige hensyn må ikke lide derved. Menighedskonventet havde ment, at det kunne sikres ved forholdstalsvalg. Det kunne Rørdam ikke anbefale, for det forudsatte bestemte partigrupper, og de vil være en ulykke for menigheden. Men hvis præstevalget igen kommer på tale er der menighedsråd og valget kan væsentligt overlades dette, det er en bedre ordning af valget. – Dernæst må det komme til kirkeforfatning. Heldigvis har kultusministrene hidtil interesseret sig for kirkens vel og staten har ikke forgrebet sig på kirkens indre anliggender, men ingen ved om det vil vare ved. Derfor behøves et værn mod mulige overgreb. Men en kirkeforfatning bør ikke begyndes ovenfra og nedefter, men må have rødder i den kirkeligt interesserede menighed. Menighedsråd skal berede grundlaget for det, så en forfatning efterhånden kan udvikle sig opefter.

Det er ikke meningen at drive sagen frem. Opgaven er at få menigheden til at føle ansvar for det samfund, de tilhører. Kommer ansvarsfølelsen så kommer menighedsrådene på en naturlig måde. Derfor bør præsterne søge at vække og nære samfunds- og ansvarsfølelsen i deres menigheder. Men hvad skal menighedsrådene? Tage del i menighedsplejen, i arbejdet for »indre mission« i sognet, for ydre mission og lignende. – Hvordan skal de vælges? Det er ikke heldigt at begynde med almindelige valg, men præsten bør efter samråd med gode kristne opfordre en kreds af mænd til sammen at danne et menighedsråd. Det må så bekendtgøres for sognets beboere, og hvis der ikke kommer indsigelse, kan det meddeles biskoppen, at sagen er i orden.

Rørdam sluttede med at bede præstene erindre dette, når de kom hjem.

Her var jo flere end Kbh.s præster, derfor et kort referat af en kort drøftelse: Provst C.E. Thorup: I videste forstand er menigheden alle døbte, det må dog indskrænkes til de troende døbte, og hvem det er, er det umuligt at afgøre. Menighedsråd går an, når det drejer sig om mindre anliggender, derimod ikke om at skabe en repræsentation. Præsten kan da ikke udpege, hvem der har valget og er valgbare. Forslag om altergang som betingelse, hvad flere har foreslået? Da kan altergangen blive vanæret af folk, der kommer af politiske eller andre verdslige grunde. Derfor frarådede Thorup forslaget. – Sognepræst H.C.D. Müller: Medhjælperinstitutionen har haft stor betydning, men den er sygnet hen takket være præsters og juristers uforstand.¹⁹

Sognepræst Chr. Møller: Man må begynde som der i politik begyndtes med rådgivende stænder og vælge folk, der vedkender sig deres dåbspagt. Man må have den tillid til folket, at man tør give dem ret til at vælge de råd. Provst L. Koch: De råd kan ikke oprettes, når de ikke har noget at virke med. De må vælges af hele sognet og derfor må det frarådes. »Vil vi bevare Folkekirken Goder, kan vi ikke forlange Frikirkens Styrelsesmidler«.²⁰ Sognepræst A.T. Jantzen: Rådene skal dels være præstens medhjælp, dels være grundlag for en forfatning. Når den sidste en gang skal ordnes, så tager man ikke hensyn til de råd. Det er derfor ikke ret nu at fremme den sag.

Københavnerne blandede sig: P. Krag havde i 10 år haft menighedsråd og tilrådede dem meget. Men menigheden må først kaldes frem, så bliver der arbejde til den. Basis skal være de der bekender sig som troende. Jul. Ifversen: Der bliver ikke velsignelse for kirken, hvis vi ikke kan forene folkekirken goder med frikirkens idealer. Forfatningen må begynde med menighedsråd og så bygges der videre derpå. Pastor A. Schack: Folkekirken kan ikke være uforanderlig, den levende menig-

hed må kunne gøre sig gældende i menighedsråd, hvor sigtet er åndeligt, ellers bliver det kirkelige sogneråd.²¹

Rørdam sluttede forhandlingen med at lægge præsterne på sinde, at de hver i deres kreds virkede hen til, at menigheden blev skikket til og følte trang til at få menighedsråd.

Rørdam var her vært, lagde op til drøftelse, og sluttede den af. Havde han vundet præsterne for sagen? – Men bl.a. provst Kochs ord må have skurret i hans og fleres øren: De råd »maa vælges af hele Sognet«, med tilføjelsen: Vil vi have »Folkekirkens Goder«, får vi ikke »Frikirkens Styrelsesmidler«. Erindrede R. sit eget foredrag på Bethesdamødet 1890 om »Sogneforholdets kristelige Betydning«, hvor han bl.a. sagde: Hvem er menigheden i sognet, som præsten beskikkes for? Klart nok er menigheden de troende. Men hvem er de? I vore dage svares ofte de »hellige« eller »den levende Menighed« eller »de omvendte«. Kun dem skal sognepræsten være præst for; »de øvrige, ja de maa gerne yde Præsten Tiende og Offer, men ellers har han intet som Præst med dem at gjøre ... Denne Tale om Menigheden er efter min Overbevisning i høj Grad mislig, og Misbrug af den ligger snublende nær«. Før havde R. haft såre let ved at afgøre, hvem der hørte til den levende menighed, men år for år havde han mindre evnet at dømme derom ... Men det vidste han dog, at »til Sogne-Menigheden høre alle de døbte i Sognet, som ikke aabenlyst have løssagt sig fra deres Daabspagt og som ville lade sig betjene af Sognepræsten med Ordet og Sakramenterne«. (Dermed fældede R., ikke dom over sognebåndsløsning, tværtimod). – Yderligere måtte R. da tilføje: »Sogneforholdet« rummer også »en Forpligtelse for *Sognemenigheden*, særlig for de bevidst troende ... til at gjøre deres til, at Menighedslivet maa bevares i denne Kreds«.²²

Efter landemodet overtog andre initiativet, men Rørdam var med der.

Menighedskonventet, en ny kirkelig initiativgruppe

Menighedskonventet (Mk) er her nævnt forud. Fløjene i de 3 grupper, Indre Mission, som var kommet med ideen, de grundtvigske og 3. retning fik hver 30 medlemmer, lige mange lægfolk og præster. Når I.M. accepterede initiativet skyldtes det nok, at her skulle den levende menigheds folk mødes, og der var sørget for at ingen del fik overtaget, flertallet af 1/3 af medlemmerne, dvs. 16 kunne blokere for udtalelser, som drøftelserne kunne føre til. – Eftertiden har ikke vist Mk opmærksomhed.

Forslaget kom efter samtaler i I.M. til forhandling ved Bethesdamødet 1890.²³ Mk var nødvendigt, i Bethesda mødte ikke Menigheden, enhver kunne være med, og der var resolutioner også udelukket. Men nødvendigt var det supplement til KR også, fordi dette syntes inaktivt²⁴ og noget måtte gøres og der var heller ikke lægfolk med (J. Nørregaard), andre fandt at den levende menighed måtte rykke sammen imod fritænkernes »frække Moral og Socialismens mægtige Bølge« (T. Løgstrup) og atter andre tænkte sig, trods Becks indsigelse, dette som et oplæg til en kirkeforfatning. Nørregaard maatte moderere kritik af folkekirken, sådan også Fr. Zeuthen, som egentlig var ked af, at initiativet til Mk kom fra I.M., for der ville man ikke skille sig ud fra folkekirken, men vække den.

1891 drøftedes ny salmebog og ægteskab. 1892 kom præstevalget for, og det måtte komme til konfrontation mellem grundtvigske, med tillid til folk, og nok de fleste fra de 2 andre grupper, som måtte fordre, at den levende Menighed blev sikret, så den ikke altid var mindretallet, som Vilh. Beck gentog det.²⁵ Året efter skrev Poul la Cour derom: »Det viste sig ifjor, at Meningerne var saa forskellige, at nogle ville have Sagen begravet strax. Dette, mener jeg er Hovedsagen ikke skjer«. 1893 hed mødets sidste programpunkt: Præstevalg. Derfra siger referatet blot: »Sluttelig forhandlede om Præstevalg efter indledende Foredrag derom af Højskolelærer Cand.mag. la Cour, Askov, og Indremissionær A. Stubkjær«. Der kom vel på ny konfrontationer, selv om indlejerne ikke var krasse folk. For at komme videre nedsattes et udvalg bestående foruden af Gustav Heiberg også af yderpunkterne Vilh. Beck og la Cour.²⁶

Sidst i 1893 enedes de om en indstilling udsendt »*privat og fortroligt*« sålydende: Med det »mere vaagne kirkelige Liv« vil det »formentlig« være urimeligt at forholde »de folkekirkelige Pastoratskredse«, hvad de oprindelige reformatoriske principper og Kirkeordinansen af 1539 omtalte, den ret som enevælde og kongelov havde frtaget dem »en betydelig Indflydelse paa Valget af deres Præster«. Udvalget kunne gå ud fra lovforslaget fra det forhandelnde Venstre om præstevalg – hvoraf kun brugtes den mindste del – med væsentlige ændringer: 1) Kredsudvalget indstiller kun 2 (lovforslaget 3) af ansøgerne, 2) det endelige valg får stiftets biskop (lovforslaget: »til umiddelbart Valg af Menigheden«). Der var også mindre ændringer, hvoraf nævnes: Provsten er altid rådgivende medlem af kredsudvalget, valgprædikener kan ske efter udvalgets ønske, mens der i Kbh. træffes særlige bestemmelser. – I det stærkt beskårne/totalt ændrede forslag var omtale af, hvem der valgte kredsudvalget overvejet og udgået, derfor enigheden hos de 3.²⁷

Ifølge referatet fra 1894 må de 89 medlemmer, kun 1 var fraværende, være gået uden om den af Vilh. Beck, G. Heiberg og la Cour udarbejdede indstilling i 2 møder, hvor alle var enige om at søge »saa kraftige Garantier som muligt imod Misbrug« ved sådanne valg, mange var dog i stærk opposition mod overhovedet at give sådan indflydelse, dels fordi »sikre Garantier« mod misbrug ikke gives, dels fordi de troende kun var et mindretal i sognet, som ikke kunne forventes at ville tage hensyn til »den virkelige Menigheds Tarv«. Andre så mere fortrøstningsfuldt på forslaget, og atter andre mente, at når sagen »nu en gang forelaa, burde man udtale sig om den«, navnlig om hvordan mulige misbrug kunne hæmmes. En del forslag til afstemning forelå, men over 1/3 forlangte, at der ikke foretoges afstemninger, det hindrede det (DKT 1894 411).

For mødet 3-4/4 1895 foreslog en udvalgsbetænkning fra de samme 3, stadig med basis i lovforslaget fra 1893, at de af ministeren sigtede ansøgninger henvistes til kredsudvalget, som med provstens bistand indstillede 3 til endeligt valg ved biskoppen. – Men ved præstevalget er det egl. vanskelige at sammensætte »Kredsudvalget« eller »Menighedsnævnet«, så den kirkelige del overhovedet får nogen indflydelse, hed det. Yder forholdstalsvalgmåden en garanti? Kan nadvergæster få fortrin »uden at udsætte den hellige Handling for sørgeligt Misbrug?« Bør forslag ved præstevalg ikke fremkomme fra et stående udvalg, som også har praktiske menighedsopgaver? Bør valgprædikener undgås? Vil ministeriet overlade biskoppen »en afgørende Stemme ved Præstevalget?« Det blev drøftet udførligt før der blev enighed om dette:

»Menighedskonventet udtaler som ønskeligt, at der ved eventuel Lovgivning om Sognemenighedernes Medvirkning ved ledige Præsteembeders Besættelse, fastslaas Regler for Dannelsen af et efter Forholdstalsvalgmaaden valgt Menighedsnævn, gennem hvilket der kunde sikres den aandelig vakte Del af Menigheden Indflydelse paa Præstevalget, samt at der gives Stiftets Biskop en betydelig Indflydelse paa det endelige Valg. Ligeledes er det ogsaa ønskeligt, at det bliver et staaende Udvalg med en Valgperiode paa 4-6 Aar«. – I øvrigt ønsker Konventet Præstevalgsagen optagen til 3. Behandling næste Aar (DKT 1895 312).

Vi tager mødet 22-23/4 1896 med her. Her havde de 3 i udvalget fremsat betragtninger om en ordning af præstevalget, og som kunne tilfredsstille »den kristelige Menighed«: Her nævntes en inddeling af præsteembeder i klasser, og hvad der berettigede præster til udnævnelser (embedseksamen, anciennitet). Ministeriet modtog ansøgningerne og henlagde dem, der ikke kunne tages i betragtning eller fra mindre eg-

nede ansøgere, dog ikke over de halve ansøgninger. Af de modtagne ansøgninger udvalgte menighedsnævnet med provsten som formand 3, men uden valgprædikener, og en af dem indstillede biskoppen til »kongelig Udnævnelse«. Er der ved en kirke 2 eller flere præster sker valget skiftevis med eller uden menighedsnævnet. Udvalget kunne ikke fremsætte et forslag om forholdene i København.

Drøftelserne samlede sig især om, hvorvidt der kunne findes garantier for kirkeligt forsvarlige præstevalg? For at sikre det burde bl.a. menighedsnævnet være et stående navn med andre opgaver, mens »det endelige Valg laa hos Biskoppen« og »alle Forsøg af en Ansøger paa at paavirke Menigheden til Gunst for sig bevirkede, at hans Ansøgning henlagdes«, og »at Præsteembederne fordeltes i visse Klasser« og »at Menighedsnævnet valgtes efter Forholdstalsvalgmaaden«. Videre drøftedes om hovedindflydelsen tilkommer ministeren eller biskoppen, om valgprædiken var ønskelig, og hvordan forenes lokale og almindelige hensyn?

Enstemmigt vedtoges først udtalelsen fra året før. Den »indstilles til Regering og Rigsdag«. – Dertil kom endnu en resolution: I erkendelse af, at det ved besættelsen af præsteembeder vil være ønskeligt, »at saavel den enkelte Sognemenighed som Stiftets Biskop faar regelmæssig Adgang til at udtale sig om Besættelsen, andrager Konventet om, at

- a. før et Præsteembedes Besættelse faar Sognemenigheden offentlig fremlagt i sin Midte de indkomne Ansøgninger og Ret til paa Grundlag heraf i Fællesskab eller partielt at fremkomme med sit Ønske angaaende Besættelsen,
- b. at disse Ønsker samt Ansøgningerne derefter ved Provsten sendes til Stiftets Biskop, som med sin Erklæring fremsender hele Sagen til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet«.

24/4 sendte J. Vahl, som Formand for Menighedskonventet, de to indstillinger til ministeriet i håbet om at det vil kunne tage hensyn dertil. – Den så langsommelig fremkomne og så kringlet ordnede sag endte i Kirkeraadet.

Menighedskonventets forslag i Det kirkelige Raad

31/8 1896 tilskrev ministeriet Det kirkelige Raads Medlemmer, at det ikke ville undlade at gøre medlemmerne bekendt med andragendet fra Menighedskonventet »for det Tilf., at Raadet i dets forestaaende Samling maatte finde Anledning til samlet Drøftelse« af sagen og udtale sig derom til ministeriet.

Det var et fornyet KR som fik Menighedskonventets andragende forelagt. Rørdam kom her til sin anden samling, C.V. Gøtzsche mødte som biskop i Ribe i stedet for Balslev. Han og den i 1896 som juridisk sagkyndige valgte professor Jul. Lassen havde begge behandlet sagen i Mk og kultusminister Bardenfleth havde godhedsfuldt forlænget Fr. Nielsens medlemskab af KR. Det reaktionære flertal var tabt.²⁸

Forud for andragendet om præstevalg måtte KR's stilling til konventet gøres op, et par år før havde Sthyr nægtet at modtage skrivelse direkte fra Mk og fik det via ministeriet. Men han dømte nu anderledes under den forudgående behandling af sagen om ny salmebog, Rørdams sag som de 3 konservative bisper var imod, havde i konventet måttet holde for. Swane sagde: Det er en privat ansvarsløs forening, så derfor behøvede rådet ikke at tage salmebogssagen op (III 400). Fr. Nielsen fandt ikke, at Mk kunne ignoreres og udvekslede replikker med Swane og Stein. Lassen: Det tæller så mange betydelige medlemmer, at KR godt kan tage notits af det. Det var stiftet som forberedelse til en virkelig repræsentation for kirken, derfor var han med der (402). Rørdam vidste vel, at det var en privat forsamling, som også præstekonventerne, hvis sager vi behandler. I 1840'erne var Roskilde Konvent anset for en revolutionær forsamling, siden havde man mødt Bethesdamøderne med mistænksomhed, de havde dog haft betydning for kirken, og sådan går det også med Mk. Han havde været med i 4 år af samme grund som Lassen for at berede vejen for en forfatning. Det var ingen ansvarsløs forsamling, man vidste hvem der var med og hvordan de havde stemt, tillige var det et gode at kirkeligt sindede lægfolk var med.

Rørdam begyndte 25/9 1. behandling (IV 17f) med at spørge, om rådet skulle behandle andragendet om præstevalg, når den er sendt til regering og rigsdag. Animositet mod at røre en så farlig sag blev lettet, da først Jul. Lassen sagde, at konventet ikke ønskede præstevalg, men at lægge rigsdagen på sinde, at et lovforslag måtte beskytte minoriteterne. Gøtzsche føjede til: Vi var bange for en lov, som prisgav kirkelige interesser til »alle og enhver«. Schousboe så konventet som en forbundsfælle, men var som Swane bange for at røre ved præstevalget og give rigsdagen en anledning til det, Sthyr mente, at det hænger sammen med en præstelønningslov, hvor rigsdagens interesse er kølnet, da kaldenes formuer er så stærkt mindsket.

Lassen valgtes til at komme med oplæg til 2. behandling 28/9 (23ff) og henholdt sig til konventets skrivelse for at undgå at komme ind på prekære problemer og tage stilling til dem. Derfor dvælede hans forslag ved bispernes erklæring om ansøgerne og omtalte ikke stående nævn og menighedernes ret til at udtale sig. De kunne allerede få ansøgernes

navne og selv fremsætte ønsker. Men præstevalg var ubetimelige, sagde Lassen. – Fr. Nielsen måtte afvise konventets ønske om forholdstalsvalg for menighedsnævn, det støttede Sthyr, ellers kom der aldrig præster fra Indre Mission, hvor der var behov for det; Gøtzsche gik imod, at ansøgningerne skulle fremlægges, for med biskoppens og provstens udtalelser på ansøgningerne blev embedshemmeligheder da brudt. Vi bør sige, at vi er for præstevalg, hvis den åndelig vakte del får indflydelsen. Heri var Swane enig. Stein var imod at tage enkeltheder op, det må dog siges, at Det kirkelige Raad bør høres, hvis forslag om præstevalg kommer for. Rørdam og Fr. Nielsen anbefalede at slette vendingen »den aandelig vakte Del«. Men det var at fjerne Menighedskonventets grundtanke, sagde Lassen og Gøtzsche.

1/10 fortsattes 2. behandling (23ff), hvor Schousboe var for at erstatte »den aandelig vakte Del«, som umuligt lod sig finde, men »den kirkelig sindede Del« af sognets folk kunne findes. Rørdam ønskede udtalt, at mindretal ikke må majoriseres og »Folkevalg« og agitation for en ansøger ikke må finde sted, samt at »et staaende Udvalg« skal udtale sig. Sthyr var imod det sidste, rigsdagen kan lade »Sogneraadet fungere som Nævn«, i stedet for ansøgningerne bør der stå ansøgernes navne. Gøtzsche beklagede, at man i svaret alene ønskede bisperne mere indflydelse og afviste andres ønsker. Rørdam nævnte atter, at der ikke må ske majorisering af mindretallene, noget som vil glæde rigsdagen.

Da Fr. Nielsen ikke kunne angive en måde til at give de åndeligt vakte indflydelse, ville han undlade at stemme, og det forblev han stående ved. Rådet vedtog med 6 stemmer, at det var ønskeligt at biskopperne fik lejlighed til at udtale sig om ansøgerne og om de udtalelser derom, som kom fra menigheden, samme stemmetal var for konventets tanke om at sikre den kirkeligt sindede del af menigheden. 6 udstemte Rørdams forslag om majorisering, mens han selv frafaldt ønsket om at bevare »staaende Nævn«. Hele udtalelsen vedtoges til sidst med 8 stemmer.

5/10 underskrev alle Det kirkelige Raads Medlemmer svaret: »Med Bemærkning, at man ikke med saa kort Varsel seer sig i Stand til at underkaste de i Andragendet omhandlede enkelte Spørgsmaal nogen nærmere indgaaende Drøftelse, mener Raadet dog ... at burde udtale«:

1. Raadet »maa finde det ønskeligt og betimeligt, at der, før et Præsteembede besættes, gives Stiftets Biskop Lejlighed til at erklære sig om Ansøgerne og over de Udtalelser, der fra Menighedernes Side maatte være fremkomne angaaende Embedets Besættelse«.
2. Samtlige rådets medlemmer har den »bestemte Anskuelse, at Lovgivning om Sognemenighedernes Medvirken ved Præsteembeders

Besættelse for Tiden vilde være ubetimelig, men at Raadet for øvrigt tiltræder Andragendets Grundtanke, at Hovedopgaven for hvordan Lovgivning maatte være var at forskaffe den kirkelig sindede Del af Pastoratets Beboere Indflydelse paa Præstevalget«.

I øvrigt tillader KR sig »at udtale den Forventning, at det høje Ministerium forsaavidt det maatte finde Anledning til at fremme denne Sag, vil indhente Raadets Erklæring over dens Enkeltheder«.

Med nød og næppe blev det til en udtalelse om præstevalget 1894-96 fra Mk., og dermed kom KR under pres: Den bredere del af den grundtvigske bevægelse, der ikke ville afslå forhandlinger med andre retninger, var positivt for præstevalg. Det var den smalle del af de grundtvigske, højregrundtvigianerne med Rørdam bestemt ikke, politisk som kirkeligt var mistilliden til menigmand stor. Sådan så også Indre Mission og 3. retning på presset »nedefra«. Men den samledes om, at præstevalg kunne gå an når den levende del af Menigheden valgte. Men det Folketing som var på vej til at blive bestemmende og var valgt af »alle og enhver« kunne aldrig indlade sig på love, der beskyttede mod »alle og enhver« i folkekirken. Rørdam og bisperne så end mere, at her var noget som aldrig måtte blive til virkelighed.

Men geleitet af Jul. Lassen fulgte rådet ham og undgik problemer ved alene at svare på det der måtte svares på i det forelagte andragende.

Stiftskonventer? – et par bispers korte enegang efter 1896
Sthyr havde 1896 ønsket sagen fra 1890 om udvidede landemoder (KhS 1995 136f) genoptaget i det kirkelige Raad, og det skete (IV 18ff). Når der blev tilkaldt lægmænd, ville ministeriet måske nu skønne anderledes troede han. Interessen i KR var begrænset, man fik ikke en kirkeforfatning af den grund, mente Schousboe, ja man får blot en fordobling af præsternes stemme, sagde Fr. Nielsen. Men det drejede sig om at få et værn mod, at kirkens sager afgøres ved folkelige valg, svarede Sthyr. Afgørende for Swane var, om det kunne ske administrativt, hvad Lassen ikke turde afvise. Swanes ønske var en lov om lægfolks deltagelse, når det var kommet med ved kirkelige valg.

Rørdam hævdede, at lægfolk i landemoderne forudsatte valg i menighederne og at lægfolket var i majoritet, det drejer sig om menighedsråd, som præsterne bør interessere sig for. Udvidede landemoder førte ikke mod en kirkeforfatning, men kunne være med til at virke opdra-

gende på lægfolket. Sagen afhænger af om den kan ordnes administrativt, mente Stein.

Ved 2. behandling (IV 66ff) meddelte Sthyr at udvalget (ham selv, Schousboe og Lassen) mente, at sagen burde henlægges, i mellemtiden burde den forelægges for udvidede landemoder. Der var en voksende skepsis, Lassen mente dog, at var alle bisper enige kunne sagen ordnes administrativt. Sthyr beklagede, at han måtte meddele sit udvidede landemode, at sagen var strandet på én biskops modstand. Swane og Clausen var usikre, og egentlig var Lassen enig med Gøtzsche. Rørdam lagde til: Præsterne skal ikke vælge lægfolk til landemoderne, de skal vælges nedefra, men hvorledes? Derved standsedes sagen, mente Stein, mens Gøtzsche kunne konstatere, at han ikke alene var imod forslaget.

Rørdam sluttede: Det hindrer ingen biskop i at forhandle sagen på landemodet.

Ved Menighedskonventets møde 18-19/5 1897 var emnet grundlovens § 75, »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov« og eneste indleder var den moderate grundtvigianer sognepræst Chr. Møller. Han påviste ønsker fra mange steder om menighedsråd, så folkekirken kunne lade »sin Røst« høre om, hvad der tiltrængtes eller hvad der måtte protesteres imod som overgreb mod folkekirken. Skulle den have en repræsentation måtte der begyndes »nedefra« og ved lov oprettes »folkekirkelige Menighedsraad, hvortil alle danske Mænd og Kvinder i en vis Alder var valgberettigede, naar de erklærede, at de ikke var sig nogen Uoverensstemmelse med den evangelisk-lutherske Oplysning bevidst«. Præsten burde være formand og regeringen måtte forpligtes til at forelægge alle disse råd enhver påtænkt kirkelig lov og anordning. Beskæftigelsen dermed kunne skabe en offentlig mening om kirkens forhold.

Forhandlingen viste »vel« stemning for at »den levende Menighed« fik indflydelse, andre udtalte sig omtrent som taleren, atter andre frygtede for, at der ville blive et flertals-tyranni, hvor »den levende Menighed« vanskeligt kom til orde og det var »uhensigtsmæssigt« at indføre menighedsråd alle steder. Heldigere var det at få en art frivillige stiftssynoder. – Ved 2. behandling vedtoges det »saa godt som enstemmigt« at anmode bisperne om at udvide landemoderne eller oprette stiftssynoder med lige mange præster og lægfolk og om muligt så de kirkelige retninger repræsenteredes ligeligt.²⁹

Året efter 12-13/10 1898 gav provst Vahls død anledning til refleksioner. Menighedskonventets navn udvidedes med tilføjelsen »af 1891« for at imødekomme indsigelser mod navnet. Resolutioner og drøftede emner i årenes løb opsummeredes; medlemstal og valg burde næppe

ændres, det kunne ellers let blive til Bethesdamøder, og her havde altid været et hjerteligt og frit brodersind mellem de 3 retningers repræsentanter. Der kom dog indsigelse mod udtrykket »den folkekirkelige Retning« eller 3. retning, den burde kaldes »Mellemgruppen« eller »den kirkelig konservative Gruppe«. Endelig kom der ønsker om at konventet trængte mere på med sine forslag. Det havde det gjort, men det var ikke dets sag at nøde reformer igennem, men det var ved forhandlinger i broderlig ånd at opøve kommende »Medlemmer af Kirkerepræsentationen, naar en Kirkeforfatning engang blev indført«. Det burde dog styrke sine udtalelser, så det »i nogen Maade« blev »en Slags Repræsentation for Menighedens Ønsker og Forventninger«. I Johs. Vahls sted blev Vilh. Beck medlem af bestyrelsen.

Ud over at nogle emner blev forhandlet nævntes det at ministeren (Sthyr) havde sagt, at dannede eller påtænkte stiftskonventer skyldte Menighedskonventet deres oprindelse. Såvidt referat af referatet (DKT 1898 763).

Reelt beroede dette på 2 bispers interesse.

1897 var der som foreskrevet af ministeriet³⁰ udvidet landemode 7/7 i Maribo. Her kom Sthyr til stede – som minister – som biskop over *Lolland-Falsters stift* havde han i provstikonventer lagt op til, at der oprettedes et stiftskonvent. Derfor følte han sig forpligtet til at deltage. Den konstituerede biskop provst O.S. Assens³¹ lagde for om planen: De 4 provster skulle sammen med 8 præster, 2 fra hvert provsti valgt af kollegerne der, og 12 lægfolk, udpeget af præsterne, udgøre konventet sammen med biskoppen. Det skulle drøfte væsentlige forhold og forbedre det udvidede landemode. Sthyr tilføjede: »Det store Menighedskonvent« havde opfordret til, at der blev dannet stiftskonventer. Her gjaldt det ikke om at indsmugle en kirkeforfatning, det er et fremtidshåb, men om at give præster og lægfolk mulighed for at forhandle og udtale sig.

En afstemning til sidst viste, at alle var for nydannelsen, diskussion stod der om konvent eller landemode skulle mødes sidst. Det skal det udvidede landemode, det er jævnlige spurgt af ministeriet og skal nok tage hensyn til, hvad lægfolk forud har sagt i konventet. Det udvidede landemode kunne kun afskaffes ved kgl. anordning, derfor måtte det slutte af, sagde Sthyr og tilføjede: Menighedsråd har der ikke været interesse for, med stiftskonventer begyndes der i midten og derfra kan der gro interesse for menighedsråd. Usikkert blev det, hvordan de læge skulle vælges og om der kunne tages hensyn til mindretal.

1898 forkastedes det, at konventet selv skulle supplere sig, præster og læge skulle vælge de nye medlemmer. Ellers stod diskussionen om

lovforslag om tvunget bgl. ægteskab. 1899 kom den 1/5 nyvalgte biskop Chr. Leunbach³² på prøve. Stiftskonventet havde forud for det udvidede landemode offentlig udtalt sig om arbejdskampen uden at tage parti, det havde fået arbejdsgiverne til at spørge om de ved lock-outeen havde handlet kristeligt forkert? De fik egl. ikke svar, men landemodet udtalte, at arbejdssagen kun ender godt, hvis arbejderne løsrev sig fra de antikristelige strømninger og dannede rent faglige, upolitiske fagforeninger. Hermed kan vi foreløbig slutte fra landets sydligste stift.

Nu blev *Fyns stift* ledigt, da Stein 30/12 1898 søgte sin afsked. Sthyr lod embedet betjene ved konstitution. Offentlig undren fik ham til at komme med sin begrundelse, kirkens forfatning. Derfor havde han i sit gamle stift oprettet et stiftskonvent og det ville han også gøre i et nyt stift. 2/5 1900 udnævntes han til Fyns biskop. 27/6 samme år talte han derom ved det udvidede landemode, som vedtog at tage den sag op ved mødet i 1901 (KhS 2000 78f).

I *Aalborg stift* rørte biskop Schousboe på sig i samme ærinde. 1897 talte han på det udvidede landemode om præsters selvkommunion og overlod det til stiftsprovst C.H.E. Jacobi at tale om, hvorvidt menigheden var moden til at få en kirkeforfatning? Denne var ikke vis på, at det ikke havde været en ulykke for kirken, hvis den allerede havde fået en forfatning, som ikke let var til at ændre. Han var glad ved, at folkekirken kunne modnes til noget sådant ad erfaringens sikre men langsomme vej. Inden forfatningen kommer må der være fromme mænd og kvinder, stadige kirkegængere og altergæster, som er bekendelsesmodige og billigt dømmende. Hertil sluttede provst J.J.K. Bjerre³³ sig ved at tiltræde stiftsprovstens ord, der må tales og arbejdes i den retning; det mente biskop Schousboe også: Det må der, selv om det ser mørkt ud.

Ved det udv. landemode 1898 talte biskoppen om folkekirkens udvikling siden 1848. Der var givet frihed, nu måtte dens forfatning udvikles. Der var givet et udgangspunkt ved Kirkerådets oprettelse for en fremtidig ordning, og rådet bedømmes nu også langt mildere. – Landemodeakten beretter (modsat på Lolland-Falster) i dette stift også om Stiftskonventet: 1897 havde de gejstlige i landemodet været stemt for at oprette et stiftskonvent, og Schousboe havde 15/11 97 indbudt stiftets 10 provster til drøftelse derom. Man var enedes om regler: Med skulle være biskop, provster og 2 præster og 3 lægmænd fra hvert provsti. Præsterne kunne tale med om hvilke lægfolk der skulle opfordres til at deltage, idet de forskellige retninger søges ligeligt repræsenteret. 5/7 98 lagde Schousboe for i konventet: Det havde ikke været uvilje mod kirken nogen steder fra, der nu gjorde en kirkeforfatning ønskelig, men det opblussende menighedsliv kræver nogen organisation, ligesom nuti-

dens angreb på kirken gjorde det ønskeligt at den fik større selvstændighed. Provsterne havde støttet tanken om oprettelse af et stiftskonvent som det på Lolland-Falster. Dette bliver »ganske privat uden noget som helst officielt Mandat«. Det skal i sig selv kunne gøre sig gældende. – 1899 var biskoppen syg, under stiftsprovstens ledelse drøftedes Lock-ouden og konventet tilsluttede sig udtalelsen fra Lolland-Falster. To sognepræster var bedt om at komme med indlæg om en ordning af præstevalg, det blev ret ordinært. Bemærkelsesværdige var et par indlæg: Provst G.D. Dresler: »Det er en bekendt Sag, at i de Lande, hvor man har faaet Præstevalg indført er man bleven utilfreds dermed bagefter«. Der refereredes grunde til bemærkningen. Sognepræst P. Ilssøe, Sæby angav kuriøst idealet ved præstevalg, at det foretoges af »et Udvalg paa 3 Mænd: Biskoppen, der repræsenterer Kirken, et Medlem valgt af den troende Menighed, og et ... Medlem, valgt af Sognemenigheden«. ³⁴ – Opmærksomhed fortjener det også, at alene sagfører Abildhauge fra Vestervig tog i de 2 år som den eneste af lægfolkene ordet.

1900 var biskop Schousboe død og Fr. Nielsen biskop, han ønskede ikke en kirkeforfatning begyndt fra midten, men fra oven. De konventers tid var ude inden de ret var kommet i gang og var snart ganske uaktuelle.

Om et lovforslag om menighedsråd 1900

Men hvad der ifølge de gejstlige *måtte* undgås kom nærmere, da J.C. Christensen 27. okt. 1900 forelagde et lovforslag om indførelse af menighedsråd i Folketinget. 30. oktober begærede kultusministeriet biskoppernes erklæring derom. Rørdam svarede 13/11 således: »Et Lovforslag om Oprettelse af Menighedsraad maa i sig selv hilses med Glæde. Dels kan det nemlig haabes, at den Ret, som Sognemenigheden ved Oprettelse af Menighedsraad vil faa til at have Indflydelse paa sine Anliggender, vil tjene til at fremme Menighedens Bevidsthed om deres Ansvar for Kristenlivets Udvikling inden for dens Omraade og for dets Vilkaar i det hele, ialfald i saadanne Sogne, hvor Livet i nogen Maade er blevet sig bevidst. Dels vil denne Foranstaltning kunne berede Vejen for Opfyldelse af Grundlovens Løfte om en Ordning af Kirkens Forfatning, hvilken Ordning næppe kan ventes tilvejebragt, med mindre den begynder nedefra. Og jeg vil for min Del anse det for rigtigt, at denne Foranstaltning søges indført ved Lov, eftersom Erfaringen gennem over 40 Aar synes at have godtgjort, at der ikke i nogen overskuelig Fremtid kan ventes oprettet Menighedsraad ad Frivillighedens Vej, ialfald med Undtagelse af ganske enkelte Steder. Der vil nemlig altid, endog i saa-

danne Sogne, hvor der findes et vaagent Menighedsliv, herimod kunne fremstille sig mange Vanskeligheder og Betænkeligheder, hvilke let vilde faa Overvægten, saalænge der ikke er nogen Nødvendighed for Oprettelsen. Det vil i den Henseende gaa efter Ordsproget: »man lærer ikke at svømme, førend man bliver kastet i Vandet«. Men dette vil ske, naar der udstedes en Lov om Oprettelse af Menighedsraad. Vistnok vil man ogsaa da ikke kunne vente andet, end at der vil være Sogne, hvor disse indtil videre væsentlig ville blive en tom Form; der burde derfor i en eventuel Lov ogsaa aabnes Adgang til, at Sogne, hvor de indre Betingelser for et Menighedsraads Oprettelse aldeles fattes, kunde blive fritagne derfor, naar et overvejende Flertal (F.eks. 2/3) af Sognets stemmeberettigede Beboere erklærer sig derimod. Men det tør p.d.a.S. haabes, i vore Dage mere end nogen Sinde tidligere i dette Aarhundrede, at Menighedsraad paa mange Steder, og efterhaanden flere og flere, ville kunne blive et godt Middel til at vække og fremme Menighedens Interesse for de kirkelige Anliggender, og derigennem til Fremme for et sandt og bevidst Menighedsliv«.

En nødvendig betingelse for det var, at menighedsrådene »ikke skulde blive blot verdslige Kollegier, og ialfald nogenlunde svare til Deres Navn, hvortil vil kræves, at den bevidst levende Del ikke voldgives et ganske verdsligsindet Flertal«. Det afgørende er, »hvorledes Valgene foregaar, og hvilke opgaver Menighedsraadene faar«.

Hvad det sidste angår er der intet at indvende mod de opgaver, lovforslaget nævner. Det er væsentligst hvad man i de sidste 50 år har tiltænkt rådene, som i cirkulæret 24/9 56 og lovforslaget i rigsdagssamlingen 1860/61. Det angår dels det udvortes kirkelige (§ 13 om kirkesyn), dels det indre kirkelige liv (§ 12), dels forhold som mere eller mindre angår det kirkelige liv, som § 11 om rådets nærvær ved visitationer, § 15 om forvaltning af kirkelig fattigpleje, § 14 om valg af salmebog og §§ 16-19 om præstevalg.

For at et menighedsråd blot nogenlunde godt skal løse de opgaver, må medlemmerne have en nogen udviklet kirkelig interesse og om »muligt være bevidst troende Kristne«. Der må svares ubetinget nej til at forslaget byder sådan sikkerhed. Valgordningerne er udformet, så der er al sandsynlighed for at menighedsrådet kun bliver et verdsligt sogneråd, hvis eneste »kirkelige« interesse vil være deltagelse i præstevalget.

Der er unægtelig i folkekirken medlemmer, som måske ikke er blotet for al tro, men dog for al kirkelig interesse, og især i byerne nogle, som bevidst vedkender sig at stå i bestemt modsætning til kristentro, uden at de har meldt sig ud af folkekirken. De første tør man ikke udelukke som vælgere, men de skal komme til at betænke, hvad de gør, når

de søger optagelse på valglisten, og at de ikke gør det uforvarende som noget borgerligt selvfølgeligt, for så kan agitatorer bruge dem som stemmekvæg. Hvad de sidste angår, da må enhver retsindig indrømme, at det er selvmodsigende, hvis de som vælgere eller valgbare får at gøre med menighedsråd. Det kræves ikke, at de er bgl. selvstændige eller har haft fast ophold i en vis tid i sognet, end ikke at de er bgl. uberygtede, »endsige at de ved sig kristne, eller har nogen Forestilling om hvad det vil sige«, men kun dette ene: »at være 25 Aar gammel«. Det er mig ikke bekendt, »at man noget Sted eller nogensinde har haft en saa vid Valgbasis for Menighedsraad, men det er soleklart, at saadant Vælgerkorps vil være yderst uskikket til at vælge en Forsamling, der skal svare til dette Navn«. – Er den valgbasis umulig for vælgere er den det endnu mere mht. »Valgbarhed. Lovforslaget aabner Mulighed for at det kan blive ganske unge Mennesker« og ikke modne personer. Da ingen valgt kan undslå sig for at modtage valg, er der ikke den modvægt for et uheldigt valg, som de valgte selverkendelse af og til kan yde.

»Denne Valgbasis bør ubetinget opgives« for at blive ved hidtidige bestemmelser om kirkelig valgret: Husfædre og folk med selvstændig husstand. Både mand og hustru bør heller ikke være valgberettigede, og der er ingen grund til lavere valgretsalder end ved bgl. valg. Aldersgrænsen for valgberettigede bør givet være højere, 35 eller 40 år. Endnu vigtigere er bestemmelser, som søger at sikre, at enhver får bevidsthed om, at de kun som troende kan være i menighedsråd. Det er før nævnt som betingelsen for valgret og valgbarhed, at man var nadvergæst. Betænkkeligheden herved er så klar at yderligere omtale er unødig. Derimod kunne en fornyet vedkendelse af konfirmationens ja opfattes som var vedkommende sig rigtig kristelig bevidst og kunne optages på valglisten. Det blev foreslået 1860. Det kunne da ventes, at flere ligegyldige følte ansvaret ved at deltage i valget, så de enten holdt sig tilbage eller så alvorligt på den gerning. Det er så godt som det kan blive under folkekirkelige forhold. Mindretal kan sikres nogenlunde ved forholdstalsvalg.

Mht. størrelsen af menighedsråd bør medlemstallet sættes i forhold til sognets folketal.

Det er ubetinget heldigt mht. præstevalget, »at denne Delagtighed udøves gennem et Menighedsraad, fremfor ved et Flertalsvalg af Sognebeboerne«. Det er naturligt, »at Sognemenigheden har Del i Valget af sin Sognepræst. Men fra at have Del i Præstevalget, er der et stort Skridt til at være den afgørende ... hvad Menighedsraadet i Virkeligheden vilde [blive] efter Lovforslaget«, da ministeriet vilde være bundet til de 3 ansøgere, der blev indstillet. En »langt mere indgribende Indfly-

delse end den, som i Lovforslaget betegnes Ret til at *medvirke* ved Kaldelsen«. – Særlig mod forslagets indstillingsmåde havde Rørdam »aldeles afgørende Betænkeligheder«. Den synes indrettet efter lærer-kaldelsen. Men rådet kan ikke kende ansøgerne, så præsterne må som lærerne fremstille sig. »Ingen som vil Folkekirkens Vel, kan for Alvor ønske, at dens Præster skal komme ind i Gerningen gennem en saa fornedrende Tiggergang, eller at Mænd som har nogen Agtelse for sig selv vil indlade sig paa denne for at blive Sognepræster. Dette vil afskrække de dygtigste Personligheder«. »Jeg haaber derfor, at Ministeriet aldrig vil give sit Minde til en saadan Ordning«.

Der er to hovedhensyn at tage, dels den enkelte menigheds ønsker, dels folkekirkens tarv. Det er ret og billigt, »at Sognemenighederne faar lovhjemlet Ret til at udtale sig om det første« og at det får vægt, men det er ikke mindre vigtigt, at kirkestyrelsen »faar afgørende Ord, ikke mindst Biskoppen«, som blot skal ekspedere ansøgningerne videre til provsten efter forslaget, det dels for at forebygge at en ensidig retning får overvægt i sognet og dels for at mindretallet ikke tilsidesættes. Når menighederne gennem 200 år er afvænnet fra indflydelse på valg af præst bør begge disse hensyn tages. Det kunne ske ved, at ministeriet efter samråd med biskoppen udvalgte de 3 bedst kvalificerede ansøgere, og sendte deres ansøgninger sammen med bemærkninger som findes begrundede til menighedsrådet, som under provstens ledelse kunne udtale ønske om at blive fritaget for 1 eller 2 ansøgere. Det skulle ikke begrundes, det blotte ønske må være nok. Det ville dog være rigtigere, for at ingen skulle krænkes, at der skal udtales et positivt ønske om den fortrukne.

Rørdam sluttede: Lovforslaget bør således »ubetinget undergaa ganske væsentlige Ændringer for at være tjenligt til at blive Lov. Men selve den Sag, som det handler om: Oprettelsen af Menighedsraad og Sognemenighedens igennem disse udøvede Indflydelse paa Præsternes Kaldelse, er baade i sig selv saa betydningsfuld og har i saa mange Aar staaet paa den kirkelige Dagsorden«, at den før eller siden »maa komme til endelig Afgørelse. Det maa derfor ubetinget ønskes, at dette Lovforslag ikke uden videre afvises, men maa blive Genstand for en Forhandling, der maaske kunde føre til en for Folkekirken heldig Afgørelse, eller dog i hvert Tilfælde kunde føre nærmere til denne«.

4/11 1900 skrev Rørdam til Otto Møller: Du har nok set Christensen Stadils forslag om menighedsråd. Der er det rigtige der, »at skal vi nogensinde faa en Kirkeforfatning, hvilket vil være nødvendigt, om Kirken skal faa den Uafhængighed af Statsmagten, som den bør have, saa

maa man begynde nedenfra, med Menighedsraad; og den vil ikke i nogen overskuelig Fremtid blive til Virkelighed, dersom de ikke ligefrem anordnes ...«. Ellers er forslaget så ravgalt som muligt. Men »kunde man derimod faa det indrettet saaledes, at Menighedsraadet fik en aandelig Gerning, saa at ingen kunde attraa den Plads for at kunne blive Præstevælger, og at det saa blev stillet i Udsigt, at naar disse Raad havde bestaaet f.E. en halv Snes Aar, kunde de faa den Indflydelse paa Præstevalget, at de fik Ret til at nedlægge Veto mod den af Ministeriet udpegede (og at gøre dette f.E. 2 Gange), og saa endelig at baade Valgberettigelsen og Valgbarheden blev anderledes bestemt – saa kunde der vel komme noget godt ud af et saadant Forslag«. Men det kan næppe ske under det nuværende afmægtige ministerium.³⁵

Rørdam var fjernt fra J.C. Christensens tanker. Dennes lovforslag gik i et 11-mandsudvalg, der havde sit første møde 7/12 1900, hvor det valgte J.C. til formand. Udvalget mødtes 2. og sidste gang 19/12, alle kom til almindelig 1. behandling, hvor H. Holm og Borgbjerg gik skarpt imod lovens hovedbestemmelse, mens 6 anbefalede forslaget, med formand og sekretær var der 8 for det, en, Aadal udtalte sig ikke.³⁶

Det betød, at J.C. Christensen kunne påregne vedtagelse af forslaget i Folketinget, og det var vel hvad han ønskede at erfare. Ændringsforslag blev indkaldt til 8/1 1901. Udvalget holdt ikke flere møder.

Modstanden imod J.C. Christensens lovforslag om menighedsråd 1901

14/7 1901 fandt systemskiftet sted og ny kultusminister blev efter eget ønske J.C. Christensen. Han havde siden 1895 været finansudvalgets formand og havde fra 1897 været formand for Venstre-Reformpartiet. Lovforslaget om menighedsråd fra 1900 kom lidt ændret igen, nu sammenkædet med lovforslag om øget kirkelig frihed.

Det fik biskop Skat Rørdam til ikke blot at korrespondere jævnligt med Otto Møller men intenst og mere åbent med Fredrik Nielsen, tidligere teologisk professor, fra 16/3 1900 biskop i Aalborg.

19/7 01 skrev Rørdam efter omtale af de to nyudnævnte bisper, som næppe vilde gøre arbejdet i Kirkerådet lettere:³⁷ »Imidlertid er det jo nu saa meget usikkert, om Kirkeraadet paany bliver sammenkaldt; man skulde ikke tænke, at en fuldtro Venstremand kunde have noget dermed at gøre, – ialfald ikke førend det er blevet sanktioneret af Rigsdagen, hvilket jo ikke kan ske, inden denne kommer sammen. Og bliver Kirkeraadet ikke sammenkaldt, saa er jeg meget lidt tilbøjelig til at stævne et privat Bisperaad sammen; dette vilde være omtrent betyld-

ningsløst, saa længe man ikke ved, hvad det ny Ministerium fører i sit Skjold.

Hvem der skal udgøre dette Ministerium ved neppe endnu nogen udenfor de allermest indviedes Kreds ... [dog] Udsigt til, at Deuntzer bliver Premier ...«

25/8 01 fortsatte Rørdam til Fr. Nielsen: »Ja nu er Kirkeraadet aflivet. At dette vilde ske paa en eller anden Maade, var jeg belavet paa, saa snart der var alvorlig Udsigt til et Venstreministerium; ti Venstre var jo efter sine tidligere Udtalelser mod Kirkeraadet ligefrem nødt til at afskaffe det³⁸, og at dette vilde ske fik jeg ogsaa indfæstet under min Samtale med Christensen et Par Dage efter Ministeriets Udnævnelse.

Men jeg havde rigtignok ikke ventet, at man vilde have saa stor Hast med at faa det aflivet paa denne solenne Maade: ved kgl. Resol. Jeg havde tænkt, at man foreløbig vilde undlade at sammenkalde det og saa lidt efter lidt vænne Folk af med, at det behøvedes, saa at det kunde saa at sige dø af sig selv. Og det varsler i mine Øjne ikke godt, at man har haft saadan Hast med en saadan – politisk set – Ubetydelighed. Men i øvrigt ved De nok, at jeg aldrig har været egentlig glad ved Kirkeraadet og dets Forhandlinger, hverken førend eller siden jeg blev Biskop; derfor har jeg ogsaa stadig modsat mig alle Forsøg paa at etablere Kirkeraadet som en Melleminstans mellem Præsteembedet og Ministeriet. Og De kan tro, at vore Forhandlinger vilde ikke være bleven lettere eller glædeligere med de to nye Bisper. Men jeg haaber at det at Menighederne (Præsterne) saa i henvend en Snes Aar har været vante til at betragte Raadet som en Kirkens Røst overfor det verdslige Ministerium vil bringe dem til at savne en saadan Røst i de kommende Dage og derved bidrage til at vi faar en Kirkeforfatning. Sker dette, har baade Raadets Tilblivelse og dets Afskaffelse gjort *sin* Gavn.

Jeg var igaar hos Kronprinsen sammen med de ny Ministre og talte da med Christensen, dog kun faa Minuter, i hvilke han sagde, at han atter vilde fremkomme med sit Forslag om Menighedsraad, dog med adskillige Modificationer, saavidt jeg forstod af Hensyn til Bispernes Erklæringer. Han bad mig om en Konference derom, naar Forslaget var færdigt,³⁹ hvilket jeg forstod, snart vilde ske. Det er da min Tanke at foreslaa ham at nedsætte en Kommission, inden Forslaget forelægges Rigsdagen, og jeg har et svagt Haab om at det skal lykkes mig ...« (selv om det vil knibe for ham, da det vil forhale forslagets fremsættelse, som Chr. længes efter. Dernæst om rigtigheden af, at der kommer en resolution som letter samkvemmet mellem grundtvigske frikirker og folkekirken).

»Igaar fik jeg Brev fra Swane, som opfordrede mig til i Septbr. at sammenkalde Biskopperne (eller hele Kirkeraadet!) til Raadslagning

om Situationen. Jeg har svaret ham, at jeg vilde anse dette for højst utilbørligt, saa længe vi intet officielt ved om, hvad Ministeriet vil; det vilde uundgaael. faa Udseende af en Demonstration ej alene mod Ministeriet, men ogsaa mod Kongen, der har resolveret. En slig Demonstration vilde kun gøre Fortræd, ikke mindst for Bispeembedet. Noget andet er det, naar der stilles Forslag i Rigsdagen, som kan blive Kirken til Fortræd da har vi Grund til at træde sammen ... og at udtale os derom ...«.

19/9 skrev Rørdam en erklæring til ministeriet om J.C.s lovforslag om menighedsråd, som ifølge journalen synes sendt alene til ham. Nyt var i forhold til den udførligere udtalelse fra 1900, at nu svarede en minister der ville føre sit forslag igennem, 1900 gik svaret til en anden minister, der ønskede forslaget henlagt. Rørdam var for at begynde med en kirkeforfatning fra neden med menighedsråd og for, at de indførtes ved lov. Nyt var, at han præciserede sikkerheden for at det ikke blev »folkekirkelige Sogneraad«, så den foreslåede form for begæringen om optagelse på den kirkelige valgliste fra det foreslåede »som døbt i og konfirmeret i Folkekirken, og fremdeles regne sig som Medlem af denne« med tilføjelsen »og at han endnu vedkender sig det Ja, han svarede ved sin Konfirmation«, så kun de der giver dette ja, kan kræve sig anerkendt som medlemmer af folkekirken og have valgret og valgbarhed til menighedsrådsvalg. Det betydningsfuldeste de råd fik var valg af præst. Rørdam kunne fuldstændig gå ind for at rådene fik indflydelse, men ikke at de som foreslået kunne vælge helt frit mellem alle ansøgere til et embede, men alene mellem 3 udpeget af kirkestyrelsen, dvs. ministeriet og vedkommende biskop, som særligt egnede til embedet, så den sidste ikke blev blot »Post-Expedition« mellem ministerium og menighedsråd, men den der først for ministeriet udpegede de 3. Det var ret kirkeligt set.

29/10 1901 hed det til Fr. Nielsen: »Tiderne er jo ikke lette, og gaar Christensens forskellige Forslag, navnlig det om Menighedsraad igennem, vil det blive sværere, ogsaa for os Biskopper; men jeg har dog endnu det Haab, at der skal blive nedsat en Kirkekommission til at udarbejde Forslag om en hel Kirkeforfatning ... Om H.N. Hansen fremfører det Forslag han omtalte for os, i Landstinget er tvivlsomt«. Han har skrevet til mig, at det vil komme for sent. Jeg svarede med at tilskynde ham til det, men han var ikke sikker på, at han kunne få flertal for det der.

18/11 1901 henvendte bisperne Skat Rørdam og A.S. Poulsen på alle bispers vegne sig til J.C. Christensen om menighedsrådsforslaget for at udtale deres »alvorlige Ønske« om, at »Menigheden« inden forslaget vedtoges fik lejlighed til i en kommission af gejstlige og lægfolk efter

udførlig drøftelse at udtale sig, da det ikke var rigtigt at indføre en enkeltstående foranstaltning før der forelå en bestemt plan for ordningen af folkekirkens forfatning i det hele. – Siden kirkekommissionen for 33 år siden bevirker de store forandringer i kirkelig som social henseende, at mange nye hensyn nu gør sig gældende, som ikke forelå den gang. Derfor androg de om nedsættelse af en sådan kommission.

J.C. svarede dem, at han med kirkekommissionen af 1853 fandt, at menighedsråd var »*det første Led i enhver ønskelig Kirkeforfatning*«. Han havde før fremsat lovforslag om kirkelige forhold uden at et sådant ønske var fremkommet. Han var derfor ved udarbejdelsen af lovforslaget ikke gået ud fra, at der i gejstligheden »eller Folket som Helhed var et varmt Ønske« om en kommission nu, og det havde han heller ikke mærket »i Folketinget, som ellers var følsomt for Ønskerne i Folket«. Selv nærede han intet ønske om en kommission, men måtte bøje sig hvis Rigsdagen gjorde det. Her fulgte han sin overbevisning om, hvordan han bedst tjente folkekirken.⁴⁰

14/12 kunne Skat Rørdam afslutte et 77 sider stort indlæg om »Den danske Folkekirke og dens Forfatning«, ministeren havde jo udtalt ønske om en offentlig drøftelse.

Rørdam holdt sig til det mest indgribende forslag, om menighedsråd, og til de opstillede betingelser ved valg deraf. Det var »af Livsbetydning for den kristne Menighed i vor Folkekirke« at det blev en »i Sandhed k i r k e l i g Forfatning«, så den ikke fik værre kår end i statskirkens dage. Han håbede at kunne klargøre for folkekirkens venner i og udenfor rigsdagen at et sådant forslag først bør behandles af en af kirkelige hensyn valgt forsamling før endelig behandling i rigsdagen.

Nu kan ethvert trossamfund værges sig mod dem, der søger at opløse dets inderste væsen, ved at udelukke dem, alene folkekirken kan ikke gøre det. Skal den bestå »endnu en Tid« bør den have en forfatningslov, så den bliver selvstændig på sit eget område ved et organ, som i forening med kongen kan træffe afgørelser i dens indre anliggender og kan forhandle om blandede sager, som angår både staten og kirken. Men et hovedpunkt var at sikre kirkeligheden allerede i sognene, frygt for at socialdemokraterne skulde melde sig som vælgere blev nævnt. Ellers var det klart, hvem der havde valget, i det mindste de som vedblivende holder sig til nadver og gudstjeneste og som er rede til at bekende deres tro, ikke hvem der ikke har ret dertil. Her må vi nøjes med at dømme andre efter »det, som er for Øjnene«. Så længe et menneske ikke har løssagt sig fra menigheden og dens tro, er der håb om at det kan »vaagne op og blive ædru« og man har ikke lov at dømme det som dødt. DKT averterede 5/1 02, at pjecen var udkommet.

15/1 1902 svarede Rørdam Fr. Nielsen bl.a. på hans bemærkninger om dette skrift: »Her staar alt forunderlig stille, hvad de kirkelige Lovforslag angaar. Dvs. der tales næsten ikke om dem; ... formodentlig fordi de fleste har den – uden tvivl rigtige Følelse, at der ikke denne Gang bliver Bukser af det Skind ...«.

»Deres Bemærkning om, at Folkekirken er den Kirke, der har *Forpligtelse* overfor hele Folket« er jeg aldeles enig i, og har altid været enig i; jeg vilde ønske at jeg havde faaet den med [i mit skrift], men jeg glemte den. Ligeledes havde det sikkert været godt, om jeg havde fremhævet, at Menighedernes Ret til Deltagelse i Præstevalget oprindeligt i Reglen mere gik ud paa at bifalde Biskoppens Valg, dvs. paa et Veto (derpaa gaar jo egentlig ogsaa mit Forslag ud), dog tror jeg, at det ikke har nogen afgørende Betydning, hvorledes Præstevalget har været indrettet i Fortiden«; hver tid må have ret til at indrette det, som det findes tjenligt »men det gælder om, at Kirkens Venner snarere se, at det er alt andet end tjenligt for Kirken og Guds Rige i den, at Mængden, Flertallet, Hr. omnes, har den afgørende og eneraadende Stemme. Det er dette, Ministerens Forslag giver den, for saaledes at vise »Tillid til Folket«. Om han derved med Bevidsthed *vil* smigre den jævne Mand, ved jeg ikke ret; noget af Ønsket derom ligger vel nok bagved det hele, men det er jo altid en *Politikers* Ulykke, at han saa at sige nødes til at skele til to eller flere Sider for at kunne hævde sin Position. Jeg tror, at De dømmer ham for haardt ved at kalde det grænseløs Letsindighed, at han har taget fat paa denne Opgave. Han har, netop som Politiker, vejret, at Ønsket om Præstevalg ligger i Luften (og Erfaringen i de sidste Maaneder har noksom vist, at han har vejret rigtig); han har endvidere set, at der kan være ikke saa faa Mangler ved den hidtidige Præstekaldelse, og han har *rimeligvis* ment, at en Forandring som den foreslaaede, samtidig med at behage »den jævne Mand«, kunde gavne Kirken, og saa er han kommen med sit Forslag. Men det er hans store Fejl, eller om De vil, Synd imod Folkekirken, at han har ladet dette Hensyn til Mængden have noget at sige ...

– Og hvad angaar Spørgsmaalet, om det er *ubetinget* nødvendigt, at hele Kirkeforfatningen maa være planlagt, inden der tales om Menighedsraad, da mener jeg ganske vist, at dette er i høj Grad ønskeligt, og det havde ubetinget været bedst, om dette havde været Tilfældet; men De vil dog vist indrømme, at *dersom* Menighedsraadene havde været byggede paa en saadan kirkelig Grund, som det burde sig, saa kunde man endda have været glad ved dem, ti da var man vis paa at kunne bygge videre paa dem.

Men jeg kan i øvrigt sige, at naar jeg udtalte mig om dette Ubetingede, som jeg gjorde, saa var det paa en Maade en Slags Politik, for at

man ikke derved skulle glemme det, som jeg egentlig anser for Hovedpunktet i mit lille Skrift. Paavisningen af, at Folkekirken ifølge Grundloven er et Trossamfund, og at derfor ingen grundlovstro Rigsdagsmand kan forsvare at behandle den som en blot borgerlig Institution, som Rigsdagen kan regere med efter sit Tykke. Naar blot dette erkendes og fastholdes, vil det andet følge af sig selv: man vil da se, at man 1) skal høre Kirkens Mening om Sagen, og 2) i det væsentlige rette sig efter denne Mening«.

6/2 02 fortsatte Rørdam til Fr. Nielsen: »At Chr. er en retsindig Mand er jeg ganske vis paa; men jeg skal godt indrømme, at det ikke i *dybere* Forstand er retsindigt at indlade sig paa at afgøre Sager, i hvilke man mangler tilbørlig Indsigt. Men i den Henseende tjener det i høj Grad til hans Undskyldning, at han i en halv Snese Aar uimodsagt har kunnet føre det store Ord i Rigsdagen ...«. ⁴¹

25/2 02: Ministerens forslag går nok igennem ved 2. og 3. behandling væsentlig uændret, men vistnok er der ingen tvivl om, at det standses i Landstinget, for at få nedsat en kirkekommission. »Men efter den Stemning, som er kommen til Orde i Folketinget, har jeg kun meget ringe Haab om, at den vil kunne udrette noget ... ti det er aabenbart, at ethvert Forslag, som ikke hviler paa en absolut demokratisk, flertalsvældig (= helt ukirkelig) Grund, vil blive forkastet i et kommende Folkeeting«. Det eneste der kommer ud af det er, at man kan sige, at fra kirkens side er der gjort, hvad der kunne gøres, for at få en kirkelig ordening.

8/5 02 ... »At Christensen gør alt, hvad der staar i hans Magt for at hævde sine kirkel. Forslag og derfor ikke tager det saa nøje med Midlerne dvs. med hvad han siger til Forsvar derfor, kan ikke undre ...

Men. Naar Folkekirken er saaledes stillet med en Kultusminister, der dog absolut er langt fra at være fjendtlig sindet mod den eller mod Kristendommen, hvad kan man saa ikke vente under en anden Minister, som ser paa denne med Uvilje og samtidig vil vinde Yndest hos ... Flertallet med dets demokratiske Institutioner« ...

13/5 02 R. til Fr. Nielsen: Det er rigtigt, at Christensen ikke vil godtage en kirkekommission. Han gør gældende overfor Landstingets udvalg, at den vil blive kaldt kirkelig betydningsløs og det påstås at den ikke er upartisk, naar han vælger en sådan. De forskellige anskuelser vil heller ikke kunne enes. Gik han selv ind derpå, så ville Folketinget det ikke. Der kan være noget om de 2 første punkter, det sidste er kun et påskud, »hvis han gør sin Indflydelse gældende i Reformpartiet, er der næppe Tvivl om, at han faar det til at stemme for, hvad han vil. Derimod har han udtalt sig tilbøjelig til at forelægge Sagen for Landemo-

derne, saa at »Kirken kan blive hørt««. Men der bliver ikke love i denne rigsdagssamling ... »Jeg anser det for troligt, at det ender med, at Min.en æsker de 7 Landemoders Mening om Sagen«. Det er da af største betydning, at de bliver *væsentlig* enige i deres Udtalelser ... Det ville da være meget ønskeligt, at vi bisper kom sammen forinden for at enes om, »hvorledes vi skulde stille os. Jeg antager mulig, at naar vi er enige, kunde man nok faa Landemoderne til at gaa med. Der kunde da ogsaa blive Spørgsmaal om, hvorvidt man da skulde holde udvidede Landemoder med Lægmand som Meddeeltagere, og hvorledes disse da skulde vælges«.⁴²

26/5 02 R. til Fr. Nielsen: ... »Derimod er jeg ikke enig med Dem i, at en samlet Forhandling mellem os Bisper skulde være unyttig, tværtimod, den er omtrent ganske nødvendig, dersom vi ikke vil udsættes for, at Landemodernes evt. Udtalelser skulde blive saa divergerende, at Min.en kan faa en vis Ret til at sige: Jeg har æsket »Kirkens« Mening; men Kirken har saa og saa mange Meninger dvs. ingen Mening; derfor maa det enige Rigsdagsflertal klare Sagerne. Naar vi 7 er enige, er der dog Haab om, at ogsaa Landemoderne vil blive det«. Men hvorledes skal de udvides, med de præster som har lyst til at komme, altså en »sammenløben Hob«, det er meningsløst. Jeg har tænkt mig at opfordre provsterne til hver i deres provsti at vælge en præst til landemodet. »Maaske hellere 2 Præster (Valget kunde godt ske skr.), men allerhelst 1 Præst og 1 Lægmand. Men jeg er ikke klar over, om man kan gøre dette sidste? Tænk derpaa«.

13/6 02 Rørdam til biskop Sthyr, Odense: »Igaar havde vi vort Bispe-møde, som forløb rigtig godt i fuld Enighed.« På Fyn er man efter re-skript bundet til at holde landemode sidst i juni, ministeriet bør søges om ændring ... »vi maa alle være enige om, at det ikke er ønskeligt, at dette ene Landemode holdes tidligere end de øvrige.

Vi blev enige om at stræbe efter at faa Landemodet til som Svar paa Min. Cirkulære at udtale, at »Kirkens Røst« ikke kom til Orde gennem en Forsamling af Gejstlige alene men kun fra Gejstlige og Lægfolk i *Forening*, og derfor andrage om, at der maatte blive sammenkaldt en »forberedende Synode« e. desl., der kunde tage ej alene de kirkl. Lovforslag, men Folkekirkens Forfatningsspørgsmaal i det hele under Overvejelse for derefter at fremsætte Forslag, der kunde forelægges Rigsdagen«. Tillige skulle landemodet, om tiden tillod det, besvare nogle spørgsmål, som cirkulæret stillede, nemlig om menighedsråd og præstevalg.

27/6 02 R. Til Fr. Nielsen: Deres og Clausens brev⁴³ besvarede jeg straks og skrev til Koch og Balslev, at resultaterne fra landemoderne ik-

ke burde offentliggøres, da vi var enige om, at der ikke skulle gives referater og vi var næppe beføjede til at offentliggøre resultaterne, før ministeriet havde fået dem. Jeg skrev ikke til Leunbach, da hans landemøde ikke kunne afholdes 2/7, hvor der var dyrskue i Maribo, men afholdtes 25/6; men derfra er fremkommet referat til en udsendt referent fra Kristeligt Dagblad ... Hjemkommet fra visitats lå der et expl. af Ringkøbing Amts Avis 24/6 med en artikel om »Udvidede Landemoder«, formentlig skrevet af ministeren, der skriver, at dér har »hele Præsteskabet for Stifterne« lejlighed til at udtale sig om lovforslagene. Han har hørt om bispens sammenkomst og deres enighed om at henvise dem til en kirkedag. Referatet er helt korrekt, (hvem har dog sladret) og han advarer præsterne mod at følge deres råd, da der næppe kommer lejlighed til at udtale sig senere. »Jeg haaber dog, at han inden Landemoderne skal faa Svar (dog ikke af mig), der kan oplyse ham og erindre om, hvad de udvidede Landemoder er og ikke er, og hvad de kan og ikke kan«, så hans fristelse til præsterne om at sjaske sagerne igennem afvendes.

Lovforslagene for de udvidede Landemoder 1902 tænkt af I.C. som en kirkelig høring af modparten – brugt som en lejlighed til samlet at imødegå dem

29/5 1902 havde J.C. Christensen sendt et cirkulære til biskopperne, hvori bl.a. stod: Under rigsdagssamlingen 1901/02 var der »gentagne gange fremsat Ønske om«, at der inden de kirkelige lovforslag gennemførtes blev givet »Kirken Lejlighed til at udtale sig« derom. Ministeriet ville »i videst Omfang« imødekomme de ønsker med »de Midler, der med Kirkens nuværende Organisation staa til Raadighed« og forelægge dem for de udvidede landemoder, som det gentagne gange før var sket.

Disse kan drøfte forslagene i deres helhed og i enkeltheder, idet ministeriet særligt henleder »Opmærksomheden paa« hvor rigsdagen især har ønsket at høre kirkens stemme; først om påbudt indførelse af menighedsråd bliver til kirkens gavn, herunder om indførelsen heraf kan anses for »et selvskrevet Led i enhver Kirkeforfatning«, så indførelsen kan anbefales uden at der foreligger et samlet forslag til en kirkeforfatning? Ministeriets mening er, at de nu bør gennemføres, og skæbnesvangert om muligheden forpasses »til at faa Sagen gennemført paa en saa lempelig Maade, som Forslaget tilsigter«. Det kan tiltræde flertalsudtalelsen i folketingsudvalget om, at det anser det for »en uomgængelig Nødvendighed«, at »Befolkningen« nu får større indflydelse på folkekirkens styrelse end foreslået. »Forinden der skrides videre« må der

være en organisation af menighederne, som kan høres om folkekirkens videre udvikling, det kan vanskeligt ske på anden måde, »end at Menighedsraadene altid vil komme til at danne Basis for enhver Organisation«. – Foruden om de hovedspørgsmål har drøftelserne især samlet sig om valgrets- og valgbarhedsbetingelser og ordningen af præstevalget ved »Menighedsraadets Mellemkomst« (DKT 1902 389f).

Som nævnt kom landemodet for *Lolland-Falster* tidsmæssigt ikke på linie med afholdelsen i de andre stifter, der skete 2.-3. juli. »Over 50 Præster var mødt« 25/6 og biskop Leunbach oplyste om bispemødets vedtagelse, at landemodernes vedtagelser »nødvendigtvis bør stemme i det Væsentlige«, mens han satte et spørgsmålstegn ved afslutningen, at hørtes Kirkens røst ikke med »Gejstlige og Lægfolk i Forening« var kårerne værre end under enevælden. Dette blev også stemt ud, ellers vedtoges med 28 stemmer bispens fælleserklæring. – Th. Elmquist foreslog: Landemodet anser »en almindelig Indførelse af Menighedsraad, saaledes som Ministeren foreslaar dem, for at kunne blive til Gavn for vor Folkekirke, forudsat at de valgte Erklæring faar en mere bestemt Form i Retning af Tilslutning til Folkekirken, men at Landemodet i øvrigt anser det for overordentligt magtpaaliggende, at hele Lovforslaget bliver behandlet af en Kirkekommission af Præster og Lægfolk«. Dette havde først været til afstemning og fået 23 stemmer. – Men det var jo ikke helt på tværs af biskoppens ønske.

Af drøftelsen forud skal gengives et par replikker: Elmquist: Mht. garantier kan vi ikke forlange, at kun »den levende Menighed« får indflydelse; S. Kejser-Nielsen: Ministerens forslag er ypperligt, det undgår aldeles at granske hjerter og nyrer. Modsat var Asschenfeldt-Hansen, en af Indre Missions »store mænd«: Ved tvungne menighedsråd kan vi ikke få garantier, kun ved frivillige. Han må dog have stemt for biskoppens forslag til udtalelse.⁴⁴

Fra *Sjællands stift* kom ca. 280 præster til det udvidede landemøde i Roskilde 2/7, hvor biskop Rørdam lagde for: Herfra kommer ikke »Kirkens Røst«, den lyder kun hvor præster og lægfolk i fællesskab har forhandlet. Nu er der fare for at politisk-demokratiske principper bliver gældende i menighedsråd, der bliver en slags kommunalråd, så vi får statskirkedømme fra neden af. De råd kan afgive betænkning til ministeriet om menighedslivet på stedet, hidtil er bisperne spurgt derom. Får vi en indflydelsesrig minister, der vil »blande sig i de indre kirkelige Anliggender« kan han alt om han vil. Derfor ønskes selvstændighed og der er ikke fare for en høj Kirkelig synode, snarere fra den kirkelige retning, »i hvilken Livet rør sig stærkest«. Men der er ingen ordning uden farer.

Efter en kort forhandling forelagde Rørdam bispernes erklæring, bl.a. Landemodet består kun af gejstlige og repræsenterer ikke stiftets egne ligeligt. Derfor andrages om en »efter udelukkende kirkelige Hensyn sammensat Kirkedag« med gejstlige og lægfolk. Gennem landemoderne høres kun gejstlighedens røst, og denne er allerede gentagne gange siden de kirkel. lovforslags fremkomst kommen til orde dels fra større kredse af præster, dels fra enkelte mænd. Hertil kommer, at de udv. landemoder ikke kan betragtes som et led af kirkens organisation, idet de er ganske uorganiserede, hvorfor deltagerne heller ikke kan have nogen ret til at give deres mening til kende gennem en afstemning. Deltagelsen i dem er nemlig fra præsternes side aldeles frivillig, hvorfor de frembyder »en meget uligelig Repr. for Stiftets enkelte Dele efter disses større eller mindre Afstand fra det Sted, hvor Landemodet holdes«.

Det vil heller ikke med rette kunne siges, at når på den ene side præsterne for sig udtale deres mening om de foreliggende spørgsmål og på den anden side befolkningens repræsentanter på tinge udtale deres mening, vil man ved at sammenholde disse udtalelser få kirkens stemme at høre. Thi ganske afset fra, at rigsdagens medlemmer ikke kan siges at være repræsentanter for lægfolket i den evangelisk-lutherske folkekirk, må det fastholdes, at ligesom kirken består af præster og lægfolk i forening, således kan kirkens røst kun komme til orde gennem en samlet udtalelse af præster og lægfolk. At kirken får lejlighed til en sådan udtalelse, må anses for aldeles nødvendigt.

Landemodet tillader sig derfor at anmode om, at ministeriet vil foranledige sammenkaldt en efter udelukkende kirkelige hensyn sammensat kirkedag (eller som det atter og atter blev vedtaget af rigsdagen i de første år efter grundlovens givelse: en repræsentativ forberedende synode), bestående af gejstlige og lægfolk. Dens opgave måtte være ej alene at drøfte de foreliggende kirkelige lovforslag, men fremfor alt at tage folkekirkens forfatningsspørgsmål i det hele under overvejelse, for derefter at fremsætte forslag til regering og rigsdag. Dermed vil man ikke alene kunne få kirkens røst at høre, men også undgå den fare, som altid ligger for, når de bgl. lovgivningsfaktorer er enefølgende for de indre kirkelige spørgsmål, at komme ind i et statskirkeedømme, der vil blive mere skæbnesvangert for folkekirken, end den enevældige kongemagt nogensinde har været. Efter en udførlig drøftelse stemtes der, og for biskoppens erklæring stemte 247, imod stemte 6, 27 undlod at stemme. Alle provster stemte ja.

Dernæst kom Rørdam frem til, om menighedsråd var et selvskrevet led i enhver forfatning, og måtte sige, at det afhang af, på hvilket grund-

lag de var valgt, om deres basis er sådan, at de ikke hindrer, men fremmer forfatningens kirkelige karakter. – Om præstevalget forelå et grundtvigsk forslag fra J.H. Monrad og 7 hovedstadspræster, det forudsatte at forslaget om tvungne menighedsråd bortfaldt, og at sognebeboerne direkte valgte præst ved »almindelig Afstemning« og mødte halvdelen af de stemmeberettigede og stemte for samme ansøger, skulle denne udnævnes, ellers blev embedet besat som hidtil. Samtidig skulle embederne inddeles i lønningsklasser, hvorefter ansøgningsretten begrænsedes. – Ussing havde tidligt sagt: Kirken er bleven borte i statskirken, her kan bisperne ikke stå som ministeriets »kontorchefer« men som menighedens førere. Vi bør støtte dem. Han stillede sammen med højkirkelige forslag om, at sige nej til lovforordnede menighedsråd uden at kende den forfatning, der kom ovenpå. Afstemningen gav 26 ja til Monrads forslag og nej fra de øvrige, mens Ussings forslag ikke gik igennem.

Undervejs havde M.C.B. Nielsen sagt, at han ikke ville være med til at afstive Landstingets holdning. Monrad mente ikke, at de ligegyldige ville møde frem og stemme ved menighedsrådsvalg. P.M. Larsen mente, at Rørdams forslag om, at menigheden kunne vælge mellem 3 af kirkestyrelsen indstillede var acceptabelt, men i en folkekirke måtte alle have valgtret, ikke blot de udviklede og vakte.⁴⁵ Helt modsat havde P. Krag erklæret sig imod enhver form for præstevalg, for præstens som menighedens skyld, for det er »imod Guds Ord«. Paulli havde tidligt sagt: Har ministeren Folketinget bag sig, har han her Landstinget imod sig, og for det tæller landemodernes indstilling. »Endelig har Ministeren Kongen over sig, og naar man kender hans Majestæts kirkelige Sans og Interesse« kan det formodes, »at Kongen vil tage Hensyn til Landemodets Ønsker«.

2/7 på *Fyn*, hvor ca. 130 præster var mødt, bad den svage biskop Sthyr stiftsprovst L.N. Balslev om at lede mødet. Et forslag fra 8 grundtvigske mage til J.H. Monrads motiverede Johan Clausen: Både Grundtvig og Vilh. Beck var imod kirkeforfatning og forståelsen for menighedsrådene skyldes ønske om at få præstevalg. Det foreslår vi at give menigheden ret til. Det kom for så tidligt, at Sthyr kunne imødegå det, inden han trak sig tilbage: Hvad der passer i valgmenigheder er ikke brugeligt i sognene, det bringer ulykke, så er ministerens forslag bedre [Sthyr ønskede senere anført: hvor nødig han end så det indført]. Det bør her nævnes at valgmenighedspræst Poul Boisen for 6 præster foreslog at udtale, at man kunne i det store og hele give lovforslagene tilslutning. Menighedsråd var så selvfølgelig.⁴⁶ Provsterne havde enigt dagen før udarbejdet et forslag om at udtale, at der manglede betryg-

gende garantier ved valg af menighedsråd, og disse var ikke et selvføl-
geligt led i en kirkeforfatning, så de kunne indføres før den var gen-
nemført. Ellers kunne de hindre arbejdet for indførelse af præstevalg.
Det hele måtte overvejes i en forsamling af præster og lægmænd. Dertil
kom forslag om at mildne denne udtalelse, den må have forekommet
nogle for skarp.

Ved afstemningen fik de grundtvigske forslag henholdsvis 15 og 11
stemmer, langt den overvejende del var imod. Provsternes forslag ved-
toges med 80 stemmer for og 27 imod.

Også i Århus hvor der 3/7 kom 150 præster kneb det med mødeledel-
sen. Biskop Johs. Clausen forelagde bispens udtalelse og motiverede
den, som også udtalelserne om menighedsråd og om lovforslagene om
valgmenigheder og om kirkers brug: Folkekirkens nuværende stilling
var utålelig og uværdig, ligesom dens minister kan leve ukristeligt.
Vedtagelse medfører udtrædelser og dens sprængning, Clausen var for
frivillige menighedsråd og imod tvungne. At menighederne afgør præ-
stevalget var bisperne meget imod, for i de større byer er det uhyre be-
tænkeligt.⁴⁷ Bisperne skulle sikres medvirkning og menighederne, ved
at vælge mellem 3 udtagne ansøgninger. Glæden ved valgmenigheder
forekom bispens ubegribelig. – Martensen-Larsen var end mere aggres-
siv: Vor kirke er under fremmedherredømme, en jøde er formand i Fol-
ketinget. Rigsdagen griber ind i forhold, som angår Herrens menighed.
Også et par anderledes grundtvigske røster lod sig høre.

Udfaldet blev at bispens udtalelse vedtoges med 116 stemmer for
og 22 imod; udtalelsen om menighedsråd, kun som en del af en kirke-
forfatning og med bedre garantier ved valg, fik 92 stemmer, mens 21
var imod; ordningen af præstevalg mellem 3 udpegede ansøgere vedto-
ges med 84 stemmer, 24 var imod, mens udtalelsen om de 2 sidste kir-
kelove vedtoges med 63 stemmer for og 17 imod. Her var tilføjet en
forsigtighedsregel, så en valgmenighed ikke kunne oprettes i et sogn i
året efter at der var valgt præst. – De grundtvigske opnåede lidt, en lidt
vagere formulering af betingelserne for valget og valgbarhed.

Det trykte *Viborg Stifts Synodal-Act* 1902 indeholder ikke som fra
andre stifter referat af forhandlingerne, men meddeler alene vedtagel-
serne fra det udvidede landemøde, hvor 83 gejstlige mødte: Med 70
stemmer imod 2, mens 11 ikke stemte, vedtoges bispens fælles udtal-
else i sin fulde længde; udtalelsen om menighedsråd var 71 for, 3 imod,
9 stemte ikke; dernæst stemtes om, hvordan de forudsatte kirkelige ga-
rantier skulle udformes, om de formulerede vilkår for at få valget stem-
te 67 for, 3 imod, mens formularen for at være i menighedsråd lød: som
valgt lover xx »at ville udføre det mig betroede Hverv i Troskab mod

vor lutherske Folkekirke og i Overensstemmelse med dens Forskrifter«. Her stemte 71 for og ingen imod. Endelig stemtes om, hvorvidt menighedsråd var et selvskrevet led i en forfatning så de kunne indføres uafhængigt af om en hel forfatning indførtes samtidig. Det svarede 3 ja til, 67 nej. Landemodet vedtog med 66 stemmer dernæst ønsket om en forfatning, hvor menighederne fik delagtighed i kirkens styrelse og henstillede, »hvorvidt dette skulde ske med kirkeligt valgte Menighedsraad som Grundlag eller ved Valg ogsaa af Menighedsmedlemmer til en kirkelig Repræsentation paa dens forskellige Trin«. Da måtte en del forlade mødet, mens dette fortsatte om præstevalg.

Derom vedtoges med 55 stemmer, ingen var imod og 1 undlod at stemme, at de på den kirkelige valgliste opførte vælgere valgte mindst en af 3 ansøgere, som ministeriet forelagde rådet efter bispens erklæring var indhentet, og denne udnævntes – forudsat var at der indførtes en præstelønningslov med nye vilkår for præsterne, og at brug af utilladelige midler for at vinde afstemningen søges forebygget, samt at valgprædikener ikke tillades. Samme 55 sluttede med at vedtage om de 2 sidste så »indgribende« lovforslag om valgmenigheder og brugen af kirkerne, at de fik kun landemodet til mere at ønske »en forberedende Synode« sammenkaldt.

3/7 mødte omtrent 150 gejstlige i Aalborg til landemøde, hvor Fredrik Nielsen var ret håndfast mødeleder, og et umiddelbart forud af ham udsendt skrift indgik i drøftelsen. Bispens sagde: Ministeren har ønsket at høre kirkens røst, før en realitetsforhandling bør vi høre de synspunkter, som alle bisper har været enige om. Det gjort kom C.A. Hansen i drøftelserne snart ind på et i andre stifter berørt emne, hvem der skal vælge kirkedagen, ikke ministeren mente han, men menighedsrådene. Ret hurtigt kom bispens udtalelse til afstemning, provsterne var enstemmigt for, af præsterne var 74 for det, 15 imod, mens 1 undlod at stemme. Så kom spørgsmålet om menighedsrådene var selvskrevne ved en forfatning. Fr. Nielsen geleitede drøftelserne: De er et naturligt led med rette valgbetingelser, mens ministerens forslag let førte til kongregationalisme. Om de betingelser var der ret forskellige synspunkter, men det nærmere måtte være den kommende kommissions sag, mente bispens. Ved afstemning vedtoges, at rådene skulle fungere i 6 år, og at ankemulighederne ved spørgsmål om valget og valgbarhed udelades. Det ordinære landemøde var enstemmigt herfor, 88 præster også, 2 var imod.

Dernæst kom præstevalget for. Den grundtvigske W. Thomsen talte for at vise folket tillid, missionske præster vidste, at skulle sognet vælge, fik man ikke præster fra deres hold og de talte for at begynde en for-

fatning med bisperne, ikke med tvungne menighedsråd. H.P. Nielsen overgik dem: Kan kaldelsesretten ikke gå til bispens fra ministeren, som får veto.⁴⁸ Det mente bispens var utopisk. Han mente nu, at stemningen havde vist et ønske om at biskoppen skulle vælge ansøgere ud. Der blev stemt om 2 forslag: 1. Ved præstekaldelse ønsker landemodet principielt, bispevalg forudsat, at den »bliver lagt i Stiftets Biskops Haand, men at Menigheden faar Vetoret«. Af provsterne var 8 herfor, 3 undlod at stemme, af præsterne var 57 for, 13 imod og 17 stemte ikke. 2. Bliver der lovhemlet ret til præstevalg ønsker landemodet, bispevalg forudsat, at det »foretages af alle Sognets kirkeligt valgberettigede Medlemmer mellem et nærmere begrænset, af Stiftets Biskop indstillet, Antal Ansøgere«, mens lovforslagets ordning absolut frarådedes. 10 provster var for det, 1 stemte ikke, 68 præster var for, 12 imod og 8 stemte ikke.

Det blev de grundtvigske for meget, T.L. Schiøler sagde:⁴⁹ Vi er et mindretal, som stadig har måttet stemme imod, men ønsker at udtale: »at Landemodet i alt væsentligt kan give de foreliggende Lovforslag sin Tilslutning, fordi de aabner en rimelig Adgang for det folkekirkelige Lægfolk til Delagtighed i Kirkens Styrelse, uden dog at hæmme de frie Rørelser i Menigheden, og uden at foregribe noget med Hensyn til Folkekirkens fremtidige Ordning«. Tillige foreslog Schiøler, at menighedsråd kaldtes kirkenævn, og en præstelønningslov. – Fr. Nielsen var der straks: Herom kan ikke stemmes, da 3 af de 4 lovforslag slet ikke har været drøftet, og flere har efter sidste afstemning måttet rejse herfra. Forslaget blev taget tilbage. Fr.N. foreslog: De øvrige lovforslag nåede ikke at blive drøftet, så derom udtaler landemodet sig ikke. Det stemte ingen imod.

Bispens sluttede af med at takke for mødets broderlige tone.

Tilbage står *Ribe* stift hvor der ved det udvidede landemode 2-3/7 mødte 118 af stiftets 188 præster; fra Ribe amt kom omtrent 4/5 af præsterne, fra de 2 andre amter kun godt halvdelen. Der vedtoges 2 resolutioner. Først stemte et flertal på 67 for indførelsen af menighedsråd, valgt under »betryggende Garantier« som »et naturligt Led i en Kirkeforfatning«, men det hævdede principielt for kirkens og folkets vel at forinden vedtagelse burde sagen undergives »en alsidig Behandling af en Forsamling af sagkyndige, erfarne Mænd, Præster og Lægfolk i lige Antal«; dertil kom enkeltheder ved valgret, en let stramning, ved valg af menighedsråd kunne 10 vælgere fremkalde forholdstalsvalg af rådet, de valgte løfte skulle udvides med, »at de ville udføre det dem betroede Hverv i Troskab mod vor evangelisk-lutherske Folkekirke og i Overensstemmelse med dens Forskrifter«, og endelig: Ved kirker med mere end en præst besættes altid 1 embede efter de hidtidige bestemmelser.

Mens 12 undlod at stemme støttede et mindretal på 39 medlemmer en anden resolution med »Tilslutning til de kirkelige Lovforslag væsentlig i den af Folketinget vedtagne Skikkelse«. Nogle tilføjelser talte som flertallet om forholdstalsvalg, ønskede rådene valgt for 6 år, de valgte erklæring formuleret så afslutningen blev: »overensstemmende med Lovgivningen og den danske Folkekirkes Forskrifter« udelodes. De tilsluttede sig, at hvor der var flere præster ved en kirke besattes et embede efter de hidtil gældende bestemmelser. – Derefter fortsatte mindretalsudtalelsen: Mht. »Præstevalg kan man slutte sig til Lovforslagets Bestemmelser, idet man ønsker at udtale, at man ogsaa kan give Tanken om direkte Præstevalg, saaledes som denne er udformet f.Eks. i det af Pastor Monrad m.fl. fremlagte Lovforslag sin Tilslutning, forsaa vidt som dette kan gennemføres«. De øvrige lovforslag fik »fuld Tilslutning«. Om en kirkekommission udtalte man sig ikke, da det spørgsmål ikke var fremlagt for landemodet.

Unægtelig viste de udvidede landemoder et alvorligt tilbageslag for de grundtvigske, hvoraf nogle dog havde sluttet op om bispernes udtalelse, og en sejr for bisperne og – utænkkelig i Vilh. Becks tid – for Indre Mission og de af ham foragtede højirkelige. En god del af de grundtvigske slog her følge, kursen var jo udstukket af 2 grundtvigske bisper.

Størst var dog tilbageslaget for J.C. Christensen.

Forligstilbud?

4/11 02 Rørdam til Fr. Nielsen: ... »Saa er der en anden Sag, som maa ske kan faa større Betydning. Igaar kom der til mig en Mand, som staar Kultusministeren nær, men ikke vil nævnes, og efter at have talt om andre Ting ytrede han, at det ej var usandsynligt, at Min. kunde være tilbøjelig til at foreslaa Rigsdagen en Genoprettelse af det Kirkl. Raad, dersom MenighedsraadsForslaget kunde gaa igennem, saa at man paa den Maade fik Forfatningens to Yderpunkter i Orden og senere kunne faa Mellemlummet udfyldt. Dog skulde det ikke være et Bisperaad, hellere ligefrem det forrige Kirkl. Raad, men man kunde jo »f.Ex.« lade hvert Landemode desforuden vælge to Medlemmer, en Gejstlig og en Lægmand. Min. selv vilde dog eller kunde ikke foreslaa dette; men dersom Sjæll. Biskop kunde faa Landstinget til at fremkomme med et sligt Forslag, vilde Min. sandsynligvis gerne acceptere det. – Hvad siger De herom? Jeg kan naturligvis ikke bestemt indestaa for, at dette Forslag kommer fra Min. selv; men jeg antager det for højst sandsynligt, og i saa Fald er det et Vidnesbyrd om, at det er ham næsten en Livssag at faa

sit Menighedsraadsforslag igennem. Men skal og bør man gøre noget for, at dette kan ske? – selv om man, hvad samme Mand ogsaa antydede, kunde opnaa ret betydelige Ændringer deri«.

Hvad Lt.s stilling angår har jeg ikke talt med nogen i udvalget, er der ingen tvivl om at det vil kræve kommission, hvad Ft. igen vil forkaste. Derefter vil Lt. forkaste forslaget om menighedsråd, ikke de 3 andre forslag. Det har jeg kun som rygter (fra Lars Dinesen) ...⁵⁰

16/11 02 Rørdam til Fr. Nielsen: Reedtz Thott har været hos mig, men jeg erfarede intet nyt. Når Lt. har forkastet menighedsrådene og forlangt kommission, hvad aldeles sikkert forkastes i Ft. »og hvad Hs. Exc. saa vil gøre, ved ingen. R. Thott har privat af al Magt tilskyndet ham til at tage en Kommission, men han har svaret, det faar jeg aldrig Folketinget til at gaa ind paa!« Det er jo da muligt, at lovforslagene igen går til Lt. måske kunde der »foreslaas en Organisation omtrent som De tænker den, men ialfald en Genoprettelse af Bispeeraadet i en eller anden udvidet Skikkelse«. Men ifølge R. Thott er der ingen stemning i Lt. for at foreslå det ialfald foreløbig, det vil indtil videre »holde sig til det principielle: en Kirkekommission = Kirken bør høres ...

Jeg tror ganske vist, at Min. ikke vilde være tilbøjelig til at laane Øre til saadanne Forslag, hvis de kunde komme frem gennem Landstinget. Damkier (som ganske rigtig var den Mand, som talte med mig om Muligheden af en Genoprettelse af Kirkeraadet, men udtrykkelig bad mig ikke nævne hans Navn) sagde nemlig ved samme Lejlighed, at jeg ikke maatte tro, at Min. var saa utilgængelig for Ændringsforslag, som jeg mente, etc. Hans Ord lød som en Opfordring: kom bare med saadanne, de vil blive godt modtagne. Men jeg vil vel vogte mig for (at gaa i den Fælde) indlade mig herpaa, allermindst naar slige Forslag skulde komme frem gennem Landstinget, hvilket jeg kun ser som et Forsøg paa at splitte Stemmerne der. Ti det kan neppe skjules, at den Interesse, der for en stor Del af Landstingsflertallet findes for det kirkelige overhovedet, er overmaade lille. Vil Min. mig noget *nu*, saa kan han komme til mig; jeg agter ikke paany at lade mig afvise af ham. Men forresten er det muligt, at han vil mig noget; idetmindste er jeg indbudt til en officiel Middag om en Ugestid. Men dersom det, han muligvis vil mig, kun gaar ud paa, at jeg paa en eller anden Vis skulde hjælpe ham til at faa sin Krig frem (= hvad De udtrykker: rage Kastanjerne af Ilden for ham), saa skal jeg vel vare mig for at yde ham saadan Hjælp.

At holde Bispemøde nu for Øjeblikket vilde efter mit Skøn ikke have nogen Betydning, da jeg ikke tror, at dette mHt denne Sag kunde komme til andet Resultat end det ovenfor fremsatte: at man bør oppebie Rigsdagens (Folketingets) Beslutning. Men til den Tid vilde det være

meget ønskeligt, om vi kunde samles; – det vil neppe blive afgjort i Folketinget førend lige til eller kort efter Jul. Noget andet vilde det være, dersom Min. muligvis skulde ville stille med et eller andet Kompromis-Forslag. Men det vilde ikke egentlig ligne ham. Han vil helst »sidde i Baghaanden«.

De mener, at jeg *absolut* bør paavirke Kongen i Retning af en Kommission og et nyt Bisperaad. Det første turde jeg ikke gøre, bl.a. af den Grund at jeg efter de Udtalelser fra grundtvigsk Side (dvs. Monrad) dels fra yderste Fløj af I.M.« vil frygte for at dens forhandlinger »vilde ende med en Fiasco, dvs. med en saadan Uenighed, at der med en vis Ret kunde siges: med »Kirken« er der intet at stille op; det enige Rigsdagsflertal maa klare Sagen. Og saaledes blev det sidste værre end det første. Dvs. mit Standpunkt er efterhaanden bleven dette: *faar* vi en Komm. saa vil og bør vi (jeg) sætte al vor Kraft ind paa at faa noget godt ud af den; og vi bør gøre det med Haab og Bøn. Men *tage* eller fraraade en Komm. – især ad ekstraordinær Vej – det tør jeg ikke mere. Derimod skal jeg nok ved Lejlighed tale med Kongen om et nyt Bisperaad, for hvilket jeg paa Forhaand er vis paa, at han er vel stemt. Men det vil neppe føre til noget og han er en altfor loyal Mand – og derhos for gammel – til at tage Initiativ i en saadan Sag.

Deres Forfatningsforslag har jeg læst med megen Interesse.⁵¹ Men det maa jo ligge hen til bedre Dage ...«.

21/2 03 Rørdam til Fr. Nielsen (som også de flg. breve): »I Formidags Kl. 12 modtog jeg et Telegram fra Dem med Spørgsmaal, om jeg ikke snarest vilde sammenkalde Bisperne. Jeg har været uafbrudt optaget siden den Tid og kan nu i Aften meddele at det »ikke vil være til nogen Nytte. Der er grundet Haab om, at de kirkelige Spørgsmaal nu vil gaa saaledes i Lave, at naar Rigsdagen (= Landstinget) vedtager Loven om Menighedsraad med Ændringer af et og andet og med *Udeladelse af Bestemmelse om Præstevalget*, saa at Menighedsraadene de facto kun komme til at udgøre et Vælgerkorps for kommende Tider, saa vil Min. gaa ind paa, at der ved Valgmænd valgte af Menighedsraadene vælges Medlemmer af et »Udvalg« til Forhandling af Forfatningssagen m.m.⁵²

Mere kan eller bør jeg ikke skrive i Dag«.

28/2 03: »Hvis De har noget Ændringsforslag til Loven om Menighedsraad, saadan som den er forelagt Landstinget i denne Session, beder jeg Dem snarest meddele dem til mig«, hvis De ikke selv kender bedre vej. »Dog ikke mHt Præstevalget: Jeg haaber, at alt, hvad der handles derom, skal blive udstemt (i Lt.)«. ⁵³ – 28/3 Baron Reedtz-Thott og Konferensråd H.N. Hansen kommer hos mig i morgen, og de har bedt mig indbyde Dem, hvis De er i byen.⁵⁴

20/4 03: Lt.et og ministeren er enige om en del ændringer i menighedsrådsloven, vigtigst er, »at hele Afsnit IV om Præstevalget udgaar. Men saa har Min. faaet ind i § 18: Min. kan indhente Menighedsraadenes Erklæring om *Præsteembeders Besættelse efter indtraadt Vakance*«. Utvivlsomt et forsøg på at indsmugle afsnit IV, »saa Menighedsraadene faktisk bliver Præstevælgere«. Det har vakt stor bevægelse i Indre Missions lejr med deputationer til Lt. og til R. med trusler om udtrædelse, hvis det ikke udgår. Den bestemmelse neutraliserer reelt »hele Udslettelsen af Afsnit IV, og jeg er aldeles overvejende stemt for at hele Forslaget hellere maa forkastes, end den beholdes«. Det eneste som gør mig betænkelig derved er en formodning om, at I.M. bruger det som anledning til at få forfatningsagen ud af verden, da man indser, »at hvordan end en Forfatning bliver, kan den aldrig blive saadan, at »de hellige komme til at regere Verden««. Derfor ønskes alt ved det gamle. Men bestemmelsen er sådan, »at en Min., som vil bruge den, deri har et Middel til at skabe en Præstevalgspraksis, som det maaske vil blive en senere Lovgivning umuligt at komme uden om, saaledes at der faktisk kan blive to kirkelige Faktorer, den øverste (Min.) og den nederste (Menighedsraadet), som har noget med Præstevalget at gøre. Og det bør man ikke lade passere«.⁵⁵

19/5 03: »Mht. dette Udvalg og Kirkelovene i det hele kan jeg ikke dele Deres Bedrøvelse. Jeg er ganske vist meget ked af Bestemmelsen i Menighedsrådslovens § 18, at Ministeren kan spørge Menighedsraadet ved Præsteembeders Vakance, og jeg har gjort alt hvad jeg kunde for at hindre den; men -! Men jeg turde ikke stille det saaledes, at Kirkeforfatningssagen skulde vælte over dette Punkt. Ti dette vilde være det samme som helt at opgive Tanken om en Kirkeforfatn. og istedenfor den at sætte den Høgsbroske Fortolkning af § 75 = at Rigsdagen successive ordner Folkekirkens Forhold ved Love. Den første af disse ville da blive en Præstevalglov, som ialfald vilde blive forelagt, og sandsynlig vedtaget i næste Session, saa at man ved at vælte Kompromiset over § 18 rimeligvis vilde være kommen fra Dynen i Halmen.

Jeg ser paa det forestaaende »Udvalg« med Haab, forsaavidt som der aldrig har været bedre Udsigt til Enighed om en Kirkeforfatning, end ved et saadant Udvalg, som kan have 3 Sessioner til at arbejde – eller kæmpe sig – sammen til nogenlunde Enighed«. Det er soleklart af udtalelser fra grundtvigsk og missionsk side, at en kirkedag der skulle arbejde sammen nogle måneder aldrig ville være blevet nogenlunde samstemmende, så rigsdagen kunne sige: Kirken er aldrig enig, så rigsdagen må være kirkedag. Men med 3 års forhandlinger, dels i udvalget og dels i menigheden er der større grund til at håbe på et nogenlunde

enstemmigt forslag. Får vi ikke det, viser det, at folkekirken ikke kan bære en forfatning. »At Sagen har faaet denne Gænge, anser jeg for den lykkeligste Gænge, den kunde faa, selv om der er betalt mere for den, end jeg ønskede ... jeg tænker især paa § 18. Dog, den kan maaske skaffes ud af Verden inden lang Tid, dersom »Udvalget« snart kan enes om en god Præstevalglov«.

4/7 03: ... »De spørger: hvor ere vi gledne hen?⁵⁶ Det er vel ikke let allerede nu at svare fuldstændig paa; men saavidt jeg ser er vi gledne hen til at være nærmere end nogensinde ved *Udsigten* til en Forfatning. Om denne Udsigt skal blive til et *Udkast*, vil bero paa de Mænd, der faa Sæde i Udvalget, og jeg mener, at det nu er en Hovedopgave for alle, som vil Folkekirkens Vel, at arbejde paa, at de bedst mulige Mænd, baade Gejstlige og Lægfolk, kan komme ind deri, for at Udkastet kan blive saa godt som muligt. Men saa staar tilbage at Udkastet kan blive ført ud i Virkeligheden, hvilket jeg næppe får at se i min Levetid. Men foreløbig er jeg glad ved, at vi har naaet saa nær til Udsigten, og skønt jeg beklager, at man har givet § 18 for denne, mener jeg, at man vel betænkt ikke kunde afskære sig denne Udsigt ved at forkaste Tillægget til § 18, – medmindre man stiller sig enten paa Monrads eller paa yderligere Miss.mænds Side og ønsker, at alt skal blive »ved det gamle« ...

Endnu et slag om menighedsrådene og præstevalg 1903-04 31/12 1903, dagen før den midlertidige menighedsrådslov trådte i kraft, udsendte kultusministeriet et cirkulære til de da dannede menighedsråd »om deres Forretningsorden m.m.« Det indledes med bemærkninger om hensigten med rådene: Ved som hovedregel at påbyde et menighedsråd for hvert sogn holdt loven sig til »vor Kirkes ældgamle Betragtning af Sognet som Enhedsbetegnelse for det Distrikt, hvis Beboere have Kirke tilfælles, og af Indbegrebet af disse Beboere som Menigheden«, så den »samlede Menighed i ydre Forstand [fik] lige Adgang til Deltagelsen i Styrelsen af en Kirkes mange Anliggender«. Derunder bemærkedes om lovens »§ 18, 3. stykke: Med Hensyn til den Ministeriet her givne Adgang til at indhente Menighedsraadets Betænkning angaaende Spørgsmaal om Præsteembeders Genbesættelse efter indtraadt Vakance skal man her kun bemærke, at man er sindet at gøre Brug af denne Adgang med Hensyn til de efter den 1. Januar 1904 ledigblivende Embeder, men at man forbeholder sig senere at meddele Menighedsraadene, i hvilket Omfang og efter hvilke Regler de ville kunne vente, at Bestemmelsen vil blive benyttet«.

Om denne sags fremgang skrev Skat Rørdam til Otto Møller 27/1 1904: »Jeg har haft meget Arbejde og Bryderi med Kultusministerens Projekter. En 14 Dages Tid før Jul sendte han til alle Biskoppernes Betænkning et Udkast til Regler for, hvorledes han vilde (i Henh. til Mnhsraadslovens § 18, 3) give Menighedsraadene Delagtighed i vakante Embeders Besættelse. Heldigvis var da alle Biskopper enige i at fraraade dette, og adskillige i at betegne det »som et ret illoyalt Forsøg« paa administrativt at indføre, hvad der var blevet forkastet i Rigsdagen (hans »Regler« var nemlig i Realiteten det Forslag om Præstevalg, som blev udstemt af Loven om Mnhsraad). Saa gik han da til Dels i sig selv, og sendte han mig en Anmodning om at tage Sagen under fornyet Overvejelse og sige, hvorledes jeg da mente, at den burde ordnes; ti han mente, at han ikke kunde undgaa at spørge Mnhsraadene ved Embedsledighed.

Jeg har nu efter adskillige Overvejelser svaret, at han helst slet ikke skulde udtale noget derom, men vilde han endelig, eller mente at burde gøre det, maatte han indtil videre, saalænge vi har den nuværende Mnhsraadslov, der i det længste skal vare til 1910, kun give Mnhsraadene i de Tilfælde, hvor Minist. ansaa det for nødvendigt, Lejlighed til at udtale deres Ønsker. – Nu faar vi se, hvad han vil gøre derved; jeg faar desværre ikke Tid til at tale med ham for det første«. (Møller-Rørdam IV 168).

Sagen var begyndt 4/12 03 med ministeriets skrivelse til hver enkelt biskop, hvori det hed: Med lovens § 18, 3. stykke kan menighedsraadene høres om genbesættelsen af ledige præsteembeder. »I Henhold hertil er Ministeriet sindet efter visse nærmere Regler at indhente paagældende Menighedsraads Betænkning, hver Gang Vakance efter 1. Januar 1904 indtræder i et Præsteembede«.

Undtagelser gøres 1) ved pastorater med en eller flere præster, hvor ministeriet vil indhente menighedsrådets betænkning hver anden gang et embede bliver ledigt, uanset hvilket, mens ministeriet gør indstilling til besættelse af det næste ledige embede, og rådets »Ret indtræder paa ny næste Gang, der bliver Ledighed« og så fremdeles, 2) ved Københavns større kirker og domkirkerne ud over landet samt enkelte andre embeder fx ved stiftelser »indhentes overhovedet ingen Betænkning«, mens menighedsraadene får »Adgang til at afgive Betænkning« hver anden gang et af de øvrige embeder bliver ledigt, og 3) hvor en sognekirke eller distriktskirke, som er opført væsentlig ved tilskud fra private, får den eller de, der har forestået kirkens opførelse, indstillingsret første gang.⁵⁷

Derefter skitseredes ordningen, ordnet ved en kgl. anordning, hvortil udkast medsendtes: Der skal fastsættes alm. betingelser for theol. kandidater, gives regler for de ledige embeders inddeling i visse lønklasser og om beregning af ansøgernes anciennitet. Når et embede opslås ledigt oplyses til hvilken lønklasse det hører, og når ansøgninger er indkomne gennemgår ministeriet dem og udskyder hvem der efter anordningen ikke kan komme i betragtning.

Andrager et menighedsråd om undtagelse fra reglerne indhentes provstens og biskoppens erklæring om andragendet bør imødekommes. Samtlige ansøgninger som kan tages i betragtning tilstilles biskoppen sammen med ministeriets bemærkninger, idet biskoppen anmodes om at forelægge dem for menighedsrådet tidligst 8 dage og senest 14 dage efter i et møde, hvor bisp eller provst kommer til stede, for på menighedens vegne at overveje ønsker mht. embedets besættelse. Har rådet ingen ønsker returneres ansøgningerne uden møde med de højere gejstlige ad tjenstlig vej til ministeriet, med disses mulige bemærkninger. – Ønsker menighedsrådet at udtale sig ved det nævnte møde kan det enten holde sig til almindelige betragtninger om, hvad der må anses for ønskeligt eller direkte fremhæve ønsker. Er der ønsker i rådet kan det stemme om indstilling af 3 ansøgere. Rådets erklæring indsendes med ansøgningerne, idet provst og bisp kan udtale sig derom, hvorefter ministeriet afgør hvem af ansøgerne det vil indstille til kongen.

Inden denne sag endeligt afgøres beder ministeriet hver biskop om en udtalelse, men da sagen skal træde i kraft 1. januar »og Sagen foredrages i et Statsraad forinden«, nok den 17. ds., ønskes svaret så hurtigt som muligt.⁵⁸

– Unægtelig kort frist til at bedømme noget af en præstelønningsordning og praktiseringen ved præsteudnævnelser.

10/12 03 sendte Rørdam hver af bisperne en kort hektograferet skrivelse, idet han gik ud fra, at de havde modtaget ministeriets skrivelse om menighedsråd og præstevalg og udkastet til en kgl. anordning om adgangen til præsteembeder, for han fandt det ønskeligt om de kunne udtale sig væsentlig ens ... Heldigst var et møde derom, men tidens knaphed og Rørdams travlhed fik ham til »i største Fortrolighed« at foreslå en udtalelse omtrent af følgende hastigt affattede »Indhold: ad 1. Den tilsigtede Ordning giver Menighedsraadene en permanent og regelbunden Indflydelse, som ligger udenfor de Forudsætninger, som Lov af 15. Maj 1903 skylder sin Tilblivelse, ad 2. En saadan Anordning burde forudsætte en grundig Overvejelse fra kirkelig Side; men denne har ikke fundet Sted og kan paa Grund af Tidens Knaphed ikke finde Sted, ad 3.

Begge Anordninger angaar saadanne Ting, som efter deres Natur burde *først behandles af det kirkelige Udvalg*, og bør derfor *henvises til dette*«. (Svar herpå og om De kan møde og når og hvor?)

R. fortsatte: Det vil være meget vanskeligt at få mødet i stand og fuldt fremmøde. Derfor »sender jeg et *kort Resumé af min Erklæring*, idet jeg henstiller, hvorvidt De vil følge den. Dersom vore Erklæringer kunde møde i væsentlig det samme Indhold og samme Konklusion, har jeg det Haab at Sagen kan standses«.

Resumeet lød: »De foreslaaede »Regler« give i Realiteten en hel Præstvalgs-Ordn., som formentlig tænkes gennemført administrativt (ved kgl. Resolution). Men det er betænkeligt, administrativt at etablere en Ordning, som ikke hidtil har kunnet gennemføres ad konstitutionel Vej. Vel har Ministeriet en formel Ret dertil i Lovens § 18, men en saadan Anvendelse af denne Lovpassus ligger udenfor de Forudsætninger, hvorunder Loven vedtoges i Rigsdagen. Og ved nu at indføre en saadan Ordning vil man foregribe »Udvalgets« Forslag desangaaende (Lovens § 1).

Det er yderst betænkeligt at give Menighedsraadene en saadan »Ret«, tilmed da disse iflg. Lovens § 25 kun er en midlertidig Institution. Og der er ingen Nødvendighed for nu at indføre en saadan Præstevalg-Ordning, eftersom Ministeriet har Ret til at indhente Menighedsraadets Betænkning derom, naar og saaledes som det selv synes. Hvorfor saa binde sine Hænder ved saadanne Regler? tilmed da det er klogest først at gøre nogle Erfaringer om, hvad de helt uprøvede Menighedsraad due til. Derfor fraraader jeg at sætte disse Regler i Kraft og raader til, at Sagen udsættes, saa det kirkelige Udvalg kan stille Forslag derom. – Naar Reglerne for Menighedsraadenes Indflydelse paa Præstevalget bortfalde, vil »Anordn. om Adgang« etc. blive overflødig. Derfor vil jeg ikke udtale mig om dens mange Enkeltheder, som desuden vilde kræve nøjere Overvejelse, end Tiden tillader«.

Med dette Rørdams eget referat af hans udtalelse er der kun grund til at enkelte forhold fremdrages fra hans udtalelse til ministeriet 11/12: Den givne korte frist umuliggør en gennemarbejdning »af disse meget gennemgribende Sager«, i realiteten forskrifter for at menighedsrådene får »en regelbunden Indflydelse« på valg af præst, der sættes i gang ved »en kgl. Anordning eller maaske et ministerielt Cirkulære, men i hvert Tilfælde ikke ad Lovgivningens Vej« om end lovens § 18 giver ministeriet »den *formelle* Ret hertil«; men det foregriber »det kirkelige Udvalgs« forslag. Det er yderst betænkeligt at give menighedsrådene en »Ret«, da man ikke véd hvordan de vil blive sammensatte og virke og deres eksistens er begrænset til 1/1 1910, om end det er sandsynligt, at

den institution fornyes »i en nogenlunde uforandret Skikkelse. Det kunde maaske findes i sin Orden, at Ministeriet i et Cirkulære e.lign.« udtalte, hvornår og hvordan rådenes betænkning indhentes, men ikke at give dem »Ret« til præstevalg. Det siges ikke, at rådenes indstilling skal følges, men det må være en selvfølge, at indstillingen følges, når de bedes derom.

Udkastet til en kgl. anordning om adgangen til præsteembeder karakteriserede R. mest som angivelse af gældende praksis, om han fik mere tid og ministeriet forventede det, ville han gå nærmere ind derpå.

15/12 svarede ministeriet R. om hans erklæring, hvori han havde udtalt sig »imod Rigtigheden og Nødvendigheden« af regler som ministeriet havde foreslået om de 2 forhold, i alt fald indtil man havde erfaring om menighedsrådene og deres virke. Det havde intet imod, at R. ønskede mere tid til at udtale sig om udkastet, men det bad R. om at tage de foreslåede regler for menighedsrådenes mulighed for at erklære sig om besættelse af præsteembeder »under fornyet Overvejelse«.

Vist giver menighedsrådslovens § 18 som anført af R. »kun Ministeriet Adgang« til at indhente erklæringer og strengt taget var det ikke forpligtet dertil og til at følge erklæringerne. Men med samme lovs § 21 er menighedsrådene berettiget til, uden foranledning at overveje kirkelige anliggender og indgive andragender derom. Med et stigende antal »Adresser«, når embeder er ledige vil det »være ganske illusorisk« at tro, at rådene alene ville udtale sig, hvor de var spurgt af ministeriet. Det har ment, det var givet, at rådene hvor de ikke brugte § 18 ville bruge § 21, hvorfor ministeriet fandt det rigtigst straks at angive, at det »indenfor visse Grænser« vilde indhente erklæringer ved hvert ledigt embede, når man tillige afgrænsede rådenes adgang til at erklære sig og for hvad en erklæring kunne gå ud på. I sammenhæng hermed kommer så udkastet til kgl. anordning der, som udtalt af R. væsentlig følger hidtidig praksis. Men nyt er ikke blot, at menighedsrådene får indflydelse, men også at samme adgang får provst og biskop, der også kan forhandle med menighedsrådene og derved antagelig få afgørende indflydelse på valget. Ministeriet har ikke blot villet udelukke vilkårlighed men også sikre de kirkelige myndigheder »langt større Indflydelse« her end tidligere. Hensigten med muligheden for undtagelser i anciennitetsregler er »netop at sætte en Stopper for den hidtilværende noget vilkaarlige Adressepraksis« så undtagelser kun kan gøres med anbefaling fra provst og biskop.

Vist er de nævnte regler kun *midlertidige*, men dog nødvendige, og der vil selvfølgelig være ændringer at gøre i udkastene, som ministeriet

håber at Rørdam vil overveje i sin helhed ud fra de her nævnte motiver for ministeriet og »vil komme til Erkendelse heraf«.

Rørdam påtog sig 21/2 fornyet overvejelse, men udbad sig også de øvrige bispers erklæringer og fik dem tilsendt 23/12.

Nu havde Rørdam den energiske ven Fredrik Nielsen. Dele af hans breve til R. gengives atter i noterne., mens Rørdam fortsætter:

6/12 03: Nielsen har vel som R. modtaget ministerens udkast til en anordning om klassificering af præsteembeder og forslaget om menighedsrådenes valgret. Det er umuligt at svare med så kort varsel. Der må være tid til en grundig overvejelse og forslagene bør behandles i det kirkelige Udvalg, inden de kan sættes i værk. R. ønsker Fr.N.s mening, helst omgående. Der er grund til et møde eller skriftlig forhandling, hvad R. vil lægge op til, når han har hørt fra N. »Ogsaa kunde der være Tale om at gaa til Kongen og bede ham standse Sagen i Statsraadet. Men dette er en yderste Nødudvej, som jeg kun nødig griber til«. ⁵⁹

17/12 antog R. at også Fr.N. som han selv har modtaget ministeriets anmodning om at tage sagen op til fornyet overvejelse. Det er det bedste resultat, som har kunnet nås, »idet den provisoriske Præstevalglov derved er blevet udsat paa nogenlunde ubestemt Tid«. Det er mere end en fælleserklæring havde kunnet udrette. Men biskop H.S. Sørensen (Lolland-Falster) understregede i brev til mig så stærkt ministeriets *formelle* ret til at give »Regler«, at det var tvivlsomt om han var for en fællesudtalelse, og G. Koch havde store betænkeligheder til min første udtalelse, men er ministeriets sidste skrivelse sendt alle bisper [hvad den ikke var] »ville det eneste rigtige være, at vi samlet drøfter Sagen«.

Sidste lørdag, hvor min erklæring var indsendt, men ikke læst af Christensen, fik jeg »en meget lang og varm Samtale med [ham]. Samtalen forløb under ganske venskabelig Form; en Politiker er jo vant til Modsigelse. Men han var ikke rigtig tilfreds med, at jeg sammenstillede hans paatænkte Anordning ... med Anordningen om Kirkeraadet«. Han mente, at det ville Rigsdagens flertal afvise. »Jeg antager denne Samtale i Forening med vore Erklæringer har gjort noget til foreløbig at standse Sagen. – Han ville nødig gaa ind paa at udsætte den til det Kirkelige Udvalgs Sammenkomst: »Hvad skulde jeg saa gøre i denne Mellemtid?««

20/12 sendte Rørdam N.s erklæring tilbage, som han havde læst med stor tilfredshed. R. fandt at Christensen som politiker »kan finde sig i at høre adskillige drøje Sandheder, ialfald saa længe han haaber alligevel paa en eller anden Omvej at faa sin Krig igennem«. Koch har heller ikke fået anmodning om yderligere overvejelse, så Rørdam er vel alene bedt derom.

29/12 havde R. fået de øvrige bispers udtalelser og alle var enige om, at det er ubetimeligt ved regler nu at foregribe det kirkelige Udvalgs arbejde. Der er »ellers ikke ringe Forskel baade paa Erklæringernes Lødhed og deres Sympati for Ministerens Regler (jeg havde nær sagt: for Ministeren selv)«. Jeg er i ikke ringe forlegenhed med, hvad jeg nu skal gøre. »For min Følelse ligger det ubetinget nærmest at indskrænke mig til i forstærket Form at sige det samme som sidst: at det er Overgreb og et Brud paa Tro og Love saaledes administrativt at indføre provisorisk Præstevalgordning«. Det kan måske bevirke, at den ikke indføres ved kgl. anordning men »ved et ministerielt Cirkulære til alle Menighedsraad«. ⁶⁰

Men realiteterne i Rørdams udtalelse til ministeriet 25/1 1904 var: Ministeriets ord i »Cirkulæret 31/12 03 *maatte* forstaas (de ville ialfald med fuld Ret *kunne* forstaas) saaledes, at Ministeriet ikke i alle Tilfælde, men kun hvor der findes særlig Anledning dertil, vil indhente vedkommende Menighedsraads Betænkning om det ledige Embedes Genbesættelse«. Brugen af den nævnte passus i loven »maa jeg vedbliven- de anse for den, der er i Overensstemmelse med saavel Lovens Ord (Menighedsraadets Betænkning *kan* indhentes), som med de Forudsætninger, hvorunder Loven om Menighedsraad blev vedtaget i Rigsdagen med Udelukkelse« af hele afsnittet om præstevalg, ligesom præstevalg »udtrykkelig nævnes i »Loven om Kirkelige Udvalg § 1« som et af de tre Punkter, dette Udvalg skal stille Forslag om«.

Ministeriet har i sin skrivelse 15/12 03 antaget for givet, at hvor det ikke bruger § 18 vil menighedsrådene selv bruge lovens § 21. »Dette er vistnok muligt; men der ville dog ikke tilkomme et saadant Andragende større Vægt end en af de for Tiden hyppige Adresser«. Og fra ministerielt brug af § 18 til »at Menighedsraadene i mange, maaske de fleste Tilfælde benytter dens § 21 til at andrage ... er der dog unægtelig et overmaade stort Spring til, at Ministeriet giver Menighedsraadene en »Ret« til at afgive Betænkning ... og ved bestemte Regler ordner denne Ret saaledes, at derved *faktisk* en Præstevalglov bliver indført ad administrativ Vej«. Det betænelige har jeg tidligere anført og jeg skal ikke gentage det, da jeg antager at ministeriets anmodning til mig om fornyet overvejelse »idetmindste til Dels erkender Vægten af de Betæneligheder, som jeg havde gjort gældende mod en saadan Foranstaltning og i fuld Overensstemmelse med hvad ogsaa de øvrige Biskopper udtaler i deres hermed tilbagefølgende Erklæringer«.

Da R. går ud fra, at ministeriet vil bruge lovens adgang til at høre menighedsråd om embeders besættelse, »er at forstaa om *de Tilfælde*«

hvor det finder grund til det, skal jeg indtrængende anbefale, at ministeriet i en mulig bekendtgørelse så »stærkt som muligt accentuerer, at disse Regler kun ere ganske foreløbige« og aldeles »ikke indskrænker det kirkelige Udvalgs Forslag«, så bør der heller ikke »for Tiden gives Menighedsraadene nogen Adgang til at indstille i egl. Forstand nogen Ansøger«, men kun at udtale et ønske, altså en rådgivende stemme.

For ikke at lægge bånd på provsters og bispers påtegninger af ansøgninger, som er bestemte til ministeriet, bør kun en liste over ansøgere tilgå menighedsrådene, så længe ordningen blot er foreløbig. Det vil være ønskeligt, at menighedsrådene får tid til at høre den eller de præster prædike, som de tænker på. »Derimod bør der ubetinget forebygges en Ordning, hvorved de ansøgende Præster skulde fristes eller endog nødes til at gaa Tiggergang til vedkommende Menighedsraads Medlemmer [Udstreget er: »paa lign. Maade, som Skolelærerne nu som oftest maa gaa denne tunge og ydmygende Gang til vedk. Sogneraad« (Jfr. R. her s. 127). Dette er erstattet af:] »for at anbefale sig til deres Velvilje«. Præsterne bør spares for »saadan Ydmygelse«, der ikke vil gavne deres gerning og vil afholde mange af de dygtigste studenter fra at vælge theologi, ialfald fra at søge præsteembede.

I øvrigt skrev R. om de foreløbige regler: Ministeriet sender biskoppen de vedkommende ansøgninger med sine bemærkninger og en liste med angivelse af ansøgernes navne, alder og kvalifikationer og »maaske en Betegnelse af hans kirkelige Standpunkt«, som bispem sende menighedsrådet med anmodning om møde til indstillingen. »Om det ønskes, kan denne ogsaa bringes frem paa et Menighedsmøde bestaaende af alle valgberettigede Medlemmer«.

Rørdam sluttede om udkastet til en anordning om adgangen til præsteembeder: Billiger ministeriet grundtanken i det foregående, at menighedsrådene kun kan udtale deres ønsker og det alene, hvor ministeriet spørger, og at der kun er tale om en midlertidig ordning, så bliver der ikke tale om at give rådene en ret, og da er det ikke nødvendigt med udkastets enkeltheder. Vist er det ønskeligt at have regler men, tillod R. sig at skrive, »til Ministeriets *eget Brug*«, så de bliver prøvet og kan med sikkerhed »til sin Tid indføres i en Præstevalglov«. Derpå gik R. dog ind på enkeltheder i udkastet.

28/1 04 returnerede Rørdam Fr. Nielsens bemærkninger om præstevalget, som han i det væsentlige havde fulgt og havde »stærkt fremhævet, at *dersom* Ministeriet vil offentliggøre saadanne Regler, bør det stærkest muligt accentueres, at de kun er midlertidige og indtil der foreligger Forslag fra det kirkelige Udvalg bør Menighedsraadene kun have en

raadgivende Stemme ... For resten var jeg selv godt tilfreds med min Erklæring og haaber, at den ikke skal blive uden Frugt«.

6/2 04 sendte ministeriet bisperne et cirkulære om adgang for menighedsrådene til at udtale sig om besættelse af præsteembeder »i Henhold til Lov 15. Maj 1903 § 18«. Her nævntes først § 21 i nævnte lov rådenes berettigelse til at overveje kirkelige forhold og henvende sig til biskoppen eller ministeriet, ligesom de ud fra § 18 kunne høres om ledige embeders besættelse, idet ministeriet mente, at særligt denne mulighed vil blive brugt. Derfor fandt ministeriet grund til at give visse regler for disse andragender og give »nogle Antydninger« af, hvordan det ville bruge § 18:

Andragender vedrørende faste embeder, fra sognepræster til kaldskapellaner sendes ministeriet gennem provst og bisp, så de kan være fremme indenfor tidsfristen til at søge, gerne 4 uger fra opslag af embedet. Det kan dreje sig om særlige hensyn eller ønsker kan fremsættes. Provst og biskop bør ved fremsendelsen ytre sig, især om ønsket er begrundet. Har en bestemt ansøger været ønsket, så bør menighedsrådet, provst og biskop også søge kendskab til andre kvalificerede ansøgninger. – Finder ministeriet god grund til at imødekomme ønsket, er det berettiget til først »i Følge de hidtil fulgte Regler« at henlægge de ansøgninger, der ikke kan komme i betragtning, og undtagelse derfra forudsætter, at provst og biskop udtaler sig derfor. – Over de ansøgninger der kan komme i betragtning udfærdiges en ekstrakt med alle relevante oplysninger, både om de nuværende som om tidligere stillinger samt om, »fra hvem de have Vidnesbyrd«. Den sendes menighedsrådet, mens ansøgningerne tilstilles biskoppen til brug ved forhandlinger med menigheden, »ikke til Brug for Menighedsraadet selv«. Biskoppen eller provsten kan aftale møde med rådet/ene, som senest 14 dage derefter må erklære sig: kommer ingen af de 2 gejstlige med skal afgørelsen træffes ved et møde, evt. kan der også afholdes et »Menighedsmøde«; men tidsfristen må overholdes.

Ministeriet giver ikke regler for indstillingen, ønsket om at få en bestemt kan frafalde, eller der kan peges på en eller flere, som rådet »ønsker taget særlig i Betragtning«. Er der ikke enighed, kan mindretallet såvel som flertallet fremføre udtalelser og ønsker. Provst og bisp bør ved indsendelse til ministeriet tilføje, hvad de finder grund til. Ekstrakten om ansøgningerne ventes sendt tilbage til ministeriet.

Sidst bemærkedes, at henvendelser fra enkelte menighedsrådsmedlemmer eller menighedsmedlemmer tilstilles vedkommende menighedsråd til udtalelse eller til dets brug som anført om reglerne for erklæring (Love-Exp. 6/2 04).

Skat Rørdam, og de andre bisper, havde opnået noget: menighedsrådene fik ikke nogen »Ret« til at vælge præst. »Udkastet« til en kgl. anordning om adgangen til præsteembeder – og deres inddeling i lønklasser – forsvandt så at sige ganske, og det kirkelige Udvalgs stillingtagen blev ikke foregrebet, et mildt pres var der vel lagt på det. – Men var J.C. veget? det afhang af den praksis han fik lagt i ministeriet.

Hermed er vi nået til nye udfordringer for den part i folkekirken, hovedsagelig de gejstlige, hvis syn på kirkens ordning vi har fulgt fra årene omkring 1890'erne, hvordan en anden part – hr. »omnes« og hans repræsentanter i Rigsdagen så på tingene kræver sin behandling.

Her er ikke givet en skildring med Skat Rørdam som hovedpersonen, men nok en hovedperson blandt bisper, og af andre gejstlige samt 3 x 30 personer, læge som lærde, i tiden efter provisorierne, hvor præsterne endnu var bange for at politik kom ind i kirken, hvis der kom en kirkeforfatning. Men med Frede Bojsens forligsbestræbelser fulgte også reformer, der vedrørte kirken. Et sigte var at holde menigmand på landet, det fordrede billig jord og den måtte komme fra præstegårdene, hvor præsterne gerne så avlingerne reducerede. Alt hvad der kom ud deraf 1894 var en frivillig tiendeafløsning, men mere kunne frygtes. P. Madsens forsøg på at finde forståelse for sin luftige skitse til en hel kirkeforfatning, fik Rørdam drejet i mere realistisk retning mod at forberede en forfatning nedefra ved menighedsråd; men frivillige råd valgt af præsterne var ingen duelig løsning. Menighedskonventets enighed om, hvordan en lov om præstevalg, som det ikke ønskede, burde sikre »den levende Menighed« var et næste lille trin, men kom også for sent. Konventets ønske om stiftskonventer, som Sthyr og Schousboe støttede i deres stifter, viste sig også snart at høre fortiden til. Det gjorde J.C. Christensens lovforslag om menighedsråd med væsentlig indflydelse på præstevalget år 1900 helt klart. Da han i store træk genfremsatte det som minister 1901 fulgt af love, der gav mindretal bedre kår, kunne de udvidede landemoder afstive de privilegerede valgte i Landstinget til at standse ham noget, men han fik dog vedtaget en smutvej for de råds indflydelse. J.C. ville derefter udvide den vej, gøre den almen tilgængelig, det bremsede Rørdam og bisperne i nogen måde, for Venstre vidste godt, at folkekirkens kår skulle ordnes ved lov, ikke administrativt.

Spørgsmålet var herefter, hvad der kom ud af det kirkelige Udvalgs arbejde. Det var måske en indirekte hilsen fra J.C. til Udvalget, da han talte ved et møde, refereret i Næstved Tidende 14/3 1906: Jeg tror kirkelovene fra 1903 »vil bidrage til at omdanne vor Kirke til en virkelig Folkekirke. Det maa staa klart for os, at vi ikke kan have Selvstyre alle

Steder, undtagen i Kirken. Var det saadan, blev den jo snart et Overdrev«.

Spørgsmålet var også, hvad J.C. faktisk havde opnået 1903. Det oplyste daværende kultusminister i Folketinget 26/1 09 ved en forhandling om menighedsrådslovens forlængelse: Siden havde der været ca. 430 ledige embeder og betænkning fra menighedsrådene var indhentet i »noget over 400 Tilfælde« (Spalte 3485).

Professorerne *Hal Koch* og *P.G. Lindhardt* samt biskop *Hans Kvist* tilignes denne afhandling i stor taknemlighed. – Det bliver nok min sidste i *Kirkehistoriske Samlinger*, og jeg håber dermed i nogen måde at have imødekommet deres stærke opfordringer til at fortsætte H.J.H. Glædemarks arbejde med kirkeforfatningsspørgsmålet 1849-1874 ved afhandlinger, siden 1959 overvejende i Samlingerne her, hvor der er vist mig stor gæstfrihed.

Carl Trock.

Forkortelser:

KhS	Kirkehistoriske Samlinger.
KB	Det kgl. Bibliotek; RA Rigsarkivet; LA Landsarkivet Sjælland.
j.	er journal nr. i Kultusministeriets I. kontor, der varetog de kirkelige forhold.
Love-Exp.	Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsenet ved H.V. Skibsted.
KR	Det kirkelige Raad 1883-1901.
MF	Medlem af Folketinget, ML af Landstinget og MB af Kbhvn.s Borgerrepræsentation.
Mk	Menighedskonventet
rkp.	Residerende kapellan, sp. sognepræst.
DKT	Dansk Kirketidende, redigeret af J.H. Monrad.
Bojsen	Frede Bojsens politiske Erindringer, ved Kristian Hvidt, Kbhvn. 1963.
Møller-Rørdam	Brevvekslingen mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909, I-IV ved Erik Nørr, Kbhvn. 1999.
Brevvekslingen	mellem Fredrik Nielsen og Skat Rørdam er senere ordnet, så brevene almindeligvis er gået tilbage til brevskriverne, Fr. Nielsens i KB Tilg. 155, Rørdams i RA.
Struwe	Kamma Struwe: Kirkerevolution i 1890'erne, Kbhvn. 1995.

Noter:

1. H.V. Sthyr i det af ham udgivne »Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke« 4. bd. 1887, 630ff, tilsv. ved udv. landemode 1891. Sthyr (1838-1905), sognepræst 1873, professor i Ny Testamente 1877, Biskop Lolland-Falster 1883, Fyns stift 1900;

- ML 1886-94, kultusminister 1897-1900 jfr. KhS 1997 105f, og samme 2000 51ff.
2. Af talrige udtalelser fx provst J.M.L. Hjort (1824-1899) sp. Elmelunde på Sjællands stifts landemode 1891 og Rudolf Volf: Man skal vogte sig »for at lave hele eller halve kirkeforfatninger efter politiske forbilleder, hvorved man åbner for partivæsen« i »En gammel præsts livserindringer« 277 (Kbhvn. 1926). Volf (1838-1926) lic. theol. sp. Skt. Stefans kirke, Khbvn. 1874, stiftsprovst St. Heddinge 1899-1922, formand Kbhvns. I.M. 1887-99.
 3. Johs. M.V. Nellesmann (1831-1906) jur. professor 1859, ML 1870-1906, justitsminister 1875-96. – Om hans grundlovstale 1891 se Bojsen 188.
 4. Christen Berg (1829-91) lærer, MF fra 1866, havde egen gruppe, der førte forligspolitisk siden 1887. Partiprotokollen oplyser, at det 1890 vedtoges at fremføre partiets mærkesager, som landsbypræsternes løn og præstevalg, statstilskud til folkehøjskolerne og ophævelse af den offentlige prostitution. I øvrigt refereres, at Berg anbefalede »at leve et roligt og stille Liv« i denne samling og kun fremdrage sider af finansloven; 17/10 vedtoges det at afholde sig fra at deltage i valg af udvalg, »saa Flertallet kunde ordne sine Sager«. Blandt de nyvalgte var J.C. Christensen, lederen efter Berg.
 5. Frede Bojsen (1841-1926) cand. theol., frivillig i 1864, 1865 højskoleforstander, MF 1869-1901. Han ville skaffe jord for at holde landarbejderne på landet og fra i byen at blive socialister, Bojsen 188ff, 213ff; p. 232 beklager B. sig over at Høgsbro under hans fravær til en præstelønningslov kobler præstevalgloven, som har Høgsbros interesse (note 45 har fejl) jfr. gruppens bestyrelsesmøde 3/11 92: lønningslov »dog kun i forbindelse med en præstevalglov« og partimøde 3/10: Høgsbro ønskede præstevalglov, noget da helt umuligt.
 6. De anførte citater se To høj Kirkemænd ved P.G. Lindhardt, 143, 165, 241, 250.
 7. Samme sted 176. – Om Det kirkelige Raad se KhS 1995 134, om baggrunden for oprettelsen se sammesteds 1971ff og 1972 189ff.
 8. Peder Madsen (1843-1911) docent 1874, professor Ny Testamente 1875, Sjællands biskop 1909.
 9. Ses ikke omtalt i Niels Munk Plum: Københavns Præstekonvent 1843-1943. Forfatteren har påtaget sig en umulig opgave og brug af bogen er betænkelig. – Konventsprotokoller i RA under den ejendommelige titel Københavns Stiftskonvent.
 10. Juul Bondo se KhS 1999 184; J.C. Holck (1824-1899) sognepræst Vor Frelsers kirke 1880-96; Fredrik Nielsen (1846-1907) professor i kirkehistorie 1877, biskop Aalborg 1900 og Århus 1905 jfr. P.G. Lindhardt Fem Aalborg bisper 109ff (Aalborg 1954).
 11. Th. Skat Rørdam (1832-1909) dr. phil. 1859, landsbypræst 1869, 1889 sognepræst Helligåndskirken, Kh., 1886 Holmens provst og 1895 Sjællands biskop. Jfr. P.G. Lindhardt, Holmens provst (Kbhvn. 1969) som stort set slutter efter valget til biskop. Møller – Rørdam breve 1854-1909, nyudgivet 1999 ved Erik Nørr, R. indsats for Kirkefondet KhS 1997 77.
 12. Jakob P.M. Paulli (1844-1915) 2. rkp. Khbvn.s domkirke 1876, stiftsprovst 1892, kgl. konfessionarius, en overgang den mest fremtrædende høj Kirkelige; P.B. Juul Bondo, rkp. Vor Frelsers kirke 1888, 2. rkp. Khbvn.s domkirke, domprovst Roskilde 1901.
 13. P. Krag (1839-1912) 1878 sp. Skt. Jacobs kirke, som han fyldte, 1903 sp. Søborg jfr. KhS 1999 188; A.S. Poulsen (1854-1921) præst Christiansborg slotskirke 1883 (KhS 1999 182f) domprovst Roskilde 1896, biskop Viborg 1901; H.H.H. Lützhøft (1857-1921) sp. Skt. Pouls kirke, Khbvn. 1891 (KhS 1999 187), 1904 stiftsprovst Odense 1904.
 14. A.T. Jantzen (1840-1917) kapellan pro loco Gentofte 1872, sp. der 1896; Henry B. Ussing (1855-1943) sp. Vejlbj ved Århus 1882, sp. Jesuskirken Valby 1891 (jfr. KhS

- 2001 167 og 1999 190ff, 206ff), stiftsprovst Kbhvn. domkirke 1915. Jfr. Min Livsgerning I-II og Struwe især 190ff; Poulsen note 13; Th. Levinsen (1851-1922) sp. Frederikshavn 1879, provst 1887, sp. Mattæuskirken, Kbhvn. 1889-1921 (jfr. KhS 1999 178, 190). G.S.F. Schepelern (1839-1900) rkp. og sp. Trinitatis 1869 (jfr. KhS 1999 17), Holmens provst 1895. J.H. Monrad (1848-1903) sp. Køge-Ølsemagle 1883, præst Vartov 1890, sp. Marmorkirken 1894 (KhS 1999 185), fremtrædende grundtvigsk kirkepolitiker jfr. P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II 76ff.
15. Møller-Rørdam IV 7.
16. Forhandlingerne i det kirkelige Raad (KR) er indført i 4 protokoller, aktuelle er her de to sidste, der angives med romertal, RA. Medlemmerne var 1895 foruden Skat Rørdam bisperne: H.V. Sthyr, Lolland-Falster, Harald Stein, Fyn (1840-1900) forud præst Diakonissestiftelsen 1872, sp. Mattæuskirken 1880, samt formand Kbhvn.s Indre Mission 1879-86, biskop 1889; Vilh. C. Schousboe (1841-1900) før sp. Garnisons kirke, Kbhvn. 1879 (jfr. KhS 1999 178) biskop Aalborg 1888; Johs. Clausen (1830-1905) sp. Horsens 1872, biskop Århus 1884. H.J. Swane (1821-1903) stiftsprovst Viborg 1871 og biskop der 1878. Han var sammen med Stein brevskriverne i den af P.G. Lindhardt udgivne »To Høj Kirkemænd«; C.F. Balslev (1805-95) biskop Ribe 1867. Siden KR's oprettelse havde det juridiske fakultet valgt den på flere måder konservative H. Matzen (1840-1919) jur. professor 1870, ML 1879 for Højre; siden 1893 havde Fr. Nielsen repræsenteret det theol. fakultet.
17. Ministeriet journal 1895 384 og 1464, cirkulæret til bisperne Love og Exp. 2/6 1896, deri giver ministeriet »i det hele sin fulde Tilslutning« til rådets indstilling. – 7/11 95 skrev Rørdam til Otto Møller (IV 21) om dette hans første møde som formand for KR: »Siden den Tid har jeg haft Kirkeraadet, som jeg i det hele var glad ved. De andre Biskopper ere jo alle gode Mænd, som jeg tror, man kan faa med til det meste, man anser for godt, naar man tager dem paa en sindig og fornuftig Maade. Men adskillige af dem er rigtignok alt andet end store Mænd«. – Det synes vel optimistisk efter referatet af forhandlingerne, men reddet af Sthyr mistede Rørdam i det mindste denne gang ikke en formands greb om forhandlingerne. Med kom i indstillingen, at menighedsrådene kunne få betydning som basis for en kirkeforfatning.
18. Jfr. Den trykte landemode-akt 63ff.
19. C.E. Thorup, sp. Skuldelev-Selsø 1879-97, provst 1886; H.C.D. Müller sp. Herfølge 1886-1902, ret så kirkeretskyndig.
20. Chr. Møller (1845-1925) præst Skt. Pauls kirke, Kbhvn. 1873 (jfr. KhS 1999 187ff), sp. Gamborg 1891, sp. Skt. Peders kirke, Slagelse 1896, provst 1904, biskop Aalborg (Fem Aalborg bisper 155ff); L. Koch (1837-1917) sp. Brønshøj 1889, provst, sp. Glostrup 1892, kirkehistoriker. – Et indlæg fra P.N. Petersen (1846-1916) var ikke refereret, det blev indhentet, DKT 1897 519f. Han – sp. Aagerup-Kirkerup 1886, sp. Trinitatis kirke, Kbhvn. 1901 – opstillede alternativt kirkelige sogneråd uden kompetence til at behandle kirkelige spørgsmål eller råd bestående af troende lægfolk, som den folkekirkelige sognemenighed ikke ville være enig med. Man må vælge, hvad man vil have.
21. Julius Ifversen (1863-1927) midlertidig ordineret medhjælper Betlehemskirken 1889, sp. Hellig Kors kirke 1895 (jfr. KhS 1999 194f) var Kirkefondets mand som P. Krag (note 13) og også Albert Schack (1849-1925) sp. Gudum-Fabjerg 1887 (KhS 1996 113f), sp. Helligåndskirken Kbhvn. 1895 og 1908 sp. Vonsild-Dalby.
22. Beretningen om Det fjerde kirkelige Møde 14-16. okt. 1890 ved H.F. Høfler 48-52.
23. Jfr. ovenfor nævnte beretning 14ff, Vilh. Beck i Annexet 1891 13ff og 1892 15. – Mks arkiv bl.a. med de 3 x 30 medlemmer og suppleanterne. Bestyrelsen bestod af initia-

- tivtageren Johs. Vahl, Jens Nørregaard og Gustav P.J. Heiberg. Vahl (1828-98) sp. Øster Snede 1869 og provst, sidst sp. Nørre Alslev 1884-98, medlem af I.M.s bestyrelse 1881-98; Jens Nørregaard (1838-1913), cand. theol. 1861, frivillig i 1864, forstander Testrup højskole 1866-1908; Heiberg (1832-1931) præst 1868, sidst Kirke Helsinge og Drøsselbjerg 1884-1915.
24. KhS 1995 136 og 138 samt 1996 127f, Møller-Rørdam III 237 og 252.
 25. Beck i Annexet 1893 22.
 26. Poul la Cour (1844-1908), fysiker og fremtrædende lærer på Askov højskole 1878-1905. Brevet 13/10 93 er et svar til Ludvig Schrøder, Askov højskoles forstander, der havde bedt om at få la Cours mening om præstevalget. Denne svarer: Min personlige mening er, at »hvert Sogn skal have sine – Ældste, eller hvad man nu vil kalde dem. De (såvel Kvinder som Mænd) skal regelmæssigt vælges (ved Forholdstalsvalg) af **alle** (Mænd og Kvinder), som har Adgang til Nadverbordet. Disse skal være M.ens Ombud til dgl. Brug, ved Fattighjælp og Sygepleje o.l. og ... have Ret til at vælge Pr. fuld. frit, blot bl. sådanne som har de lovl. Kvalifikationer (Examiner osv.), men uden Hensyn til Alder, Karakter o.lign. De Ældste – der ikke er valgte alene til det ... – vil så, om de ønsker, kunne rejse hen og høre og tale med den, de tænker sig at vælge«.
 27. Referater i Vahls Almindelig Kirketidende, Fra Bethesda, Kbhvn.s I.M. og Dansk Kirketidende DKT. Fra Bethesda 1891 383 og 411 om oprettelsen. – Tryk med indstilling i Mks arkiv. Udgangspunktet var Clausens og Bojsens genfremsatte lovforslag i Folketinget 5/10 93, Tillæg A 2187. Det forslag gav alle uberygtede familiefædre, enker og andre med egen husstand over 30 år valgtret, hvis de har fuld adgang til folkekirkens goder. Dertil indføjede Heiberg i trykket om lovforslaget »og rettelig bruge disse«.
 28. C.V. Gøtzsche (1833-1901) præst og sp. i Fredericia fra 1861, biskop Ribe 1895. – Jul. Lassen (1847-1923) jur. professor. – Fr. Nielsen fortsatte i KR hvad ministeriet begrundede i et cirkulære, for nyvalg af de 2 fakultetsmedlemmer på én gang var uheldigt. Matzen havde bedt sig afløst i KR og erstattedes af Lassen, begge for 6 år! (Love-Exp. 17/6 1896). Stein og Swane skumlede over den grundtvigske ministers favorisering af sine egne (To Højkirke mænd 409 og 410), de konservative i KR var nu i mindretal. – Vilh. Bardenfleth (1850-1933) blev som nyudnævnt amtmand kultusminister 1894, indenrigsminister 1897 og igen amtmand 1899. – Den KR forelagte sag journal 1896 560.
 29. Chr. Møller se note 20. – Mk DKT 1897 520.
 30. 1813 havde ministeriet bestemt, at landemoderne på Lolland-Falster altid skulle være udvidede, ellers kom der med bispem kun 4 provster.
 31. O.S. Assens (1832-1914) sp. Rødby og Ringsebølle 1875, provst 1876, stiftsprovst 1899-1904.
 32. H. Christian von Leunbach (1837-1903) sp. Alslev og Hostrup 1870, sidst Tranekær og Tullebølle 1887, biskop 1899.
 33. J.C.H. Jacobi (1843-1914) sp. Grenå 1877, stiftsprovst Aalborg 1895. – J.J.K. Bjerre (1847-1901) sp. Vester og Øster Hassing 1875, provst 1887. ML 1890-1901, kultusminister 1900.
 34. G.D. Dresler (1850-1916) sp. Frederikshavn 1879, provst 1891. – P. Ilsøe (1864-1917) sp. Sæby 1892, Skt. Hans og Skt. Olai 1900, sp. Karlby og Voldby 1912-17, provst 1917.
 35. Møller-Rørdam IV 99f. – Naturligvis blev alle bisper hørt af ministeriet, men ellers negligeredes lovforslaget. Bemærkelsesværdig er derfor en skrivelse som biskop Christian Leunbach sendte ministeriet 4/7 1901 (j. 1901 1565) fra Lolland-Falsters

- Stifts udvidede landemode, hvis møde 3/7 førte til enstemmig vedtagelse af en resolution fra stiftskonventets møde 29/5: »Idet Stiftskonventet udtaler sin fulde Tilslutning til ved Menighedsraad at støtte paa forskellig Maade det kirkelige Liv og ogsaa med Sympathi ser paa en Ordning, som giver Menigheden Indflydelse paa Præstevalget under tilbørligt Hensyn til det bestaaende, er man dog paa det rene med, at det Rigsdagen i sidste Samling forelagte Forslag ikke yder saadanne Garantier, at det kan forventes, at det kirkelige Liv derved vil støttes. – Efter nogen Forhandling sluttede Landemodet sig til Resolutionen med 15 Stemmer mod 1, nogle afholdt sig fra at stemme«.
36. Det kan overvejes, hvor privat forslaget var. Ved Reformpartiets møde vedtog partiet »Efter nogen Forhandling ... at dets Formand J.C. Christensen kunde fremsætte Forslaget om Oprettelse i Folketinget«, partiets arkiv i RA, protokol 11. – F.H.J. Borgbjerg (1866-1936) studerede teologi, filosofi og historie, 1890 medarbejder Socialdemokraten, i Socialdemokratiets hovedbestyrelse 1892, MB 1898-1904, MF 1898-1936. Harald L. Holm (1848-1903) MF 1876 Venstre, fulgte ivrigt Bojsen med Forliget 1894, siden det forhandlende Venstre, Sofus Høgsbros svigersøn, 1878 medredaktør af dennes Dansk Folketidende, 1878 formand Kbhvn.s Højskoleforening. – Jens Aadal (1848-1918) gårdejer, MF 1898-1910 støttede ikke partifællen H. Holm. – Folketingets Bibliotek, udvalgsbetænkninger, kirkelige forhold 16.
 37. Til Viborg kom A.S. Poulsen (1854-1921) præst Christiansborg slotskirke 1883 (KhS 1999 182f), Christian IX pressede den modvillige minister Bardenfleth til at udnævne ham til domprovst i Roskilde 1896 (jfr. To højkirkemænd 388), Stein havde håbet at P. ville modnes til »en god Sjællands Biskop af den gamle, prøvede Skole« dvs. højkirkelig (s.st. 411). Poulsen skrev: Gud give, at jeg har handlet ret i »at give min Samstemning til Biskop Swanes og Ministerens Ønske«, Fr. Nielsens arkiv. Højkirkelig forblev han ikke som biskop i Viborg 1901-21, hvortil kan kom hjulpet af Swane. P. Gabriel Koch (1858-1922) kom 1901 til Ribe efter Gøtzsches død, han havde været sognepræst i Herning 1889, 1891 provst. Rørdam skrev: en aldeles redelig ærlig og ordholdende mand og en »saa mægtig Retning« i folkekirken som I.M. må have en repræsentant blandt bisperne (Møller-Rørdam IV 122).
 38. Venstre undsagde det administrativt oprettede KR, det forudsatte lovgivning og søgte at unddrage det statsstøtte, men dets udgifter toges af Roskilde Domkirkes midler. KhS 1995 133 og 1975 157f. – 24/8 01 skrev Fr. Nielsen til R.: KR er ophævet med kongens minde. »Havde det ikke været det klogeste at lade det bestaa, indtil vi havde faaet noget bedre. Har De ikke gjort Kongen Henstillinger i saa Henseende« ... R. bør gøre det klart for ministeren: Ingen menighedsråd før kirken har udtalt sig.
 39. »Konferencen« synes at være blevet til Rørdams 19/9 udfærdigede erklæring, hvorom ministeriets journal ingen notater har; men det er der om at bisperne 24/9 fik lovudkastet om brugen af kirkerne til udtalelse (j. 1901 1345), som J.C. ville fremsætte snarest muligt efter rigsdagens sammentræden, R. svarede 3/10; 30/9 fik bisperne forslaget om valgmenigheder (j. 1374), R. svarede 4/10.
 40. Se den af I.C. Christensen udgivne »De kirkelige Lovforslag« med hans forelæggelsestaler og selve forslagene og p. 195ff Biskoppernes Henvendelse, underskrevet af alle 7, og J.C.s svar til de 2 bisper som bragte henvendelsen. – 5/11 01 havde Rørdam skrevet til Fr. Nielsen: Vi ventede Dem forgæves. »Indholdet mener vi at være kommet til Ende med ... vi haaber, at De kan underskrive«. Telegram derom udbedes. R. vil i øvrigt meget gerne tale med Fr.N.
 41. 3/2 havde Fr.N. skrevet til R.: »Det skulde glæde mig om Chr. Stadil gik bort fra Kultusmin.posten, og at vi slap for at faa en ny Degn paa den Plads«. Vi trænger til en grundig reform af de lærde skoler men »sligt kan den Mand ikke gøre, som ikke har

- anden og bedre Uddannelse end Chr. Stadil ...»
42. Fr.N. til R. 7/5: Det er fortalt mig, at Chr. Stadil hverken går med til en kommission eller en hel kirkeforfatning. »Men kan og skal vi tie til dette? Er der endnu ikke en Mulighed: at vi alle 7 gaar til Kongen og gør ham alvorlige Forestillinger. Det er dog hans kgl. Pligt at skaffe Folkekirken Retfærdighed«. Har R. talt alvorligt med ham og med Chr. Jeg tror »de fleste kan se, at det er Partiets og ikke Kirkens Vel han vil«. – Hvad vil udv. landemoder hjælpe, en »tilfældig Hob« på en halv eller hel dag? Vi må gøre modstand. – 15/5: Tak for brev, vil straks svare. »Udvidede Landmoder« ere virkelig ikke Kirken, og hvis de ikke organiseres, ere de betydningsløse« og i nogle få timer, der skal uger eller måneder til. Hvordan kan de udvides? – 28/6 02 skrev Fr. Nielsen til den afgæede biskop Swane: Disse tider tager svært på mig, hvorledes skal det ende? »Det er sørgeligt, at Kirken har faaet denne Degne-Minister og endnu sørgeligere, at vor gode Konge er aldeles forandret. Før var han bange for det mindste, nu gaar han med til det største, ledet af Folk som han umuligt kan have Tillid til«, fra den af P.G. Lindhardt udgivne Brevveksling mellem Swane og Fr. Nielsen, »Fra Viborg amt« 1962.
 43. Biskop Johs. Clausen havde 22/6 02 spurgt Fr. Nielsen om den af bisperne udarbejdede resolution skulle følges bogstaveligt på alle landemoder, eller blot i store træk. Fr.N. påskrev brevet, som han sendte Rørdam: Jeg har forhandlet med Clausen og efterlod en afskrift »af vore Forhandlinger«.
 44. Thv. Elmquist (1847-1919) sp. nogle steder, 1898 Nakskov og Branderslev, 1904 provst, sidst sp. Hvedstrup og Fløng, udgiver af Kirkebladet; S. Keiser-Nielsen (1856-1926) rkp. 1883 på Lolland og sp. Taagerup og Thorslunde 1891-1913, MF 1909-21, kultusminister 1913; Asschenfeldt-Hansen (1856-1934). Jfr. KhS 1999 211, da sp. Slemminge og Fjelde 1896-1904. – Der er fra alle 7 landemoder trykte beretninger. Kortere referater og kommentarer J.H. Monrad i DKT 1902 438, 450ff, 463ff og 502. Jfr. J. Oskar Andersens oversigt i Theol. Tidsskrift IV, 437ff, begge så knappe at der i vor forbindelse må mere med.
 45. M.C.B. Nielsen (1847-1930) sp. Elling og Tolne 1880 (jfr. KhS 1996 115), siden på Fyn og sidst sp. Vemmelev og Hemmeshøj 1897-1909, MF 1892-98, fra Venstre til radikal, kultusminister 1909-10. – P.M. Larsen se KhS 1999 184, sp. Vor Frelsers kirke 1899 og sidst Marmorkirken 1903-17.
 46. L.N. Balslev (1845-1923) stiftsprovst Odense 1895, biskop der 1903-21. Johan P.W. Clausen (1860-1951), Rørdams svigersøn, da valgmenighedspræst Sdr. Nørå fra 1897, siden bl.a. i Odense og Kbhvn. – Poul Boisen da valgmenighedspræst Kerteminde 1886-1920.
 47. Johs. Clausen havde i sin forespørgsel til Fr. Nielsen om bispernes forlæg til svar på landemoderne skrevet: De store byer og Kbhvn. er forbigået. »Alle valgberettigede stemme? Vil det ikke, alt som Socialismen breder sig ogsaa ude paa Landet, medføre store Misligheder?« – H. Martensen-Larsen (1867-1929) biskop Martensens dattersøn, sp. Vejlbj ved Århus 1895, sp. Skt. Pauls kirke, Kbhvn. 1904 og domprovst Roskilde 1915-29.
 48. C.A. Hansen sp. Kettrup og Gøttrup 1892-1905. – W.M.S. Thomsen (KhS 1994 92 og 108) sp. Øsløs, Vesløs og Arup 1883-08. – H.P. Nielsen (1863-1938) sp. Idum og Raasted 1889, sp. Hundborg og Jannerup 1897-1931. – Fr. Nielsen skrev 17/7 til R.: Det var ret tarvelige folk, der støttede ministeriets forslag.
 49. T.L. Schiøler (1861-1939) rkp. Skt. Pauls kirke, Kbhvn. 1893, rkp. Budolfi kirke, Aalborg 1898, biskop Århus 1916.
 50. 2/8 02 havde Fr. Nielsen skrevet til R. bl.a.: Hvad bliver det til med Landstinget? De

- 8 kan gøre mange ulykker. »Men jeg er bange for, at de, trods deres Ret paa mange Punkter ikke kan gøre andet. Naar H.N. H[ansen] og R[eedtz] Th[ott] undtages er der ikke megen kirkelig Sans i det Parti« ... H.N. Hansen (1835-1910) højesteretsadvokat, borgmester Kbhvn. 1873-97, MF 1876-79, kongevalgt ML 1895-1910, fra Højre til frikonservativ, sådan også lensbaron K.T. Tage Otto Reedtz-Thott (1839-1923), ML 1886-1910, 1892 udenrigsminister, 1894-97 konseilspræsident efter Estrup – en indirekte følge af Bojsens forligspolitik.
51. Fr. Nielsen havde 5/11 skrevet: Får vi en kommission får vi alligevel ikke en kirkeforfatning, dertil har den radikale grundtvigianisme for stor magt, og det danske folk for stor magelighed. Jeg har tænkt på kirkenævn i stedet for menighedsråd dvs. kirkeværger, men er ikke afklaret om præstevalget ... Har man bisperåd og menighedsrepræsentation, »kan hver Biskop med Lethed danne et Stiftsmøde« ... Chr. St. er jeg bange for, at han fører os i ulykke. Får vi ikke en kommission kan Chr. St. let sammenkalde bisperne, han samler jo rektorerne, »eller vi kan paa egen Haand komme med et Fredsforslag med Tegn paa, at vi vil noget. Og vi kan blive enige, derom tvivler jeg ikke«. Men det kræver tid. De bør søge at påvirke kongen for en kommission. – »Deres Forfatningsforslag« som R. nævner må være Fr. Nielsens Kirkelige Blade III om »Forslag til Lov om Folkekirkens Forfatning. Deri foreslås indført kirkenævn, menighedsråd, stiftsmøder, (betydningsfulde) bispemøder og kirkemøde. Det sidste som rådgivende i fælles anliggender mellem kirke og stat og med vetoret i »indre kirkelige Anliggender«. Forud havde Fr.N. i Kirkelige Blade I skrevet om »Kirkeforfatning og Præstevalg«.
52. Reformpartiets protokol om partimøder, nr. 13 oplyser for møde 18/2 1903 efter Landstingets krav om et udvalg om kirkelige spm.: »Kultusministeren imødekommes paa den Betingelse at dette Ting til Gengæld skulde gennemføre Forslaget om Menighedsraad. Ministeren agtede at stille disse Ændringsforslag. Partiet sluttede sig enstemmigt til Ministerens Standpunkt«. Men menighedsrådsloven gjaldt til 1/1 1910, længere end loven om det kirkelige Udvalg, der gjaldt til og med 1907, evt. dog også til 1/1 1910..
53. 2/3 03 sendte Rørdam til Reedtz Thott »de Ændringsforslag« han kunne ønske stillet til lovforslaget om menighedsråd: R. forudsatte, »1) at der ikke bliver Tale om at forhandle andre af de kirkelige Lovforslag end det om Menighedsraad, 2) og at man ved den event. Behandling af dette vil holde *urokkelig* fast paa, at Bestemmelserne om Præstevalget (hele Afsnit IV) udgaa, saa at Loven altsaa *faktisk* kun kommer til at gaa ud paa at etablere et Vælgerkorps for det paatænkte »Udvalg«. Men det synes unægtelig et urimeligt stort Apparat at sætte i Bevægelse for Tilvejebringelsen af et saadant Vælgerkorps, dels at lave en Menighedsraadslov, dels at faa alt det meget bragt i Stand, som hører til, for at disse Raad kunne blive valgte«. Og er der tid til grundigt at overveje hvordan det gøres i Kbhvn. Det vil være ubetinget nemmere at vedtage en ordning om sognemenighedernes valg af valgmænd til udvalget. – R. nævnte dog en tilføjelse til en mulig menighedsrådslov: »Menighedsraadets mandlige Medlemmer skulle skiftevis læse Indgangs- og Slutningsbønnen ved Gudstjenesten. Herved vil sikkerlig alle bevidst ukirkelige (og som saadanne bekendte) Personer afholdes fra at blive Medl. af Menighedsraadet«.
54. 22/2 03 havde Fr. Nielsen skrevet til R.: Om jeg har forstået Dem rigtigt laver ministeren kommission efter at have fået sin vilje på alle punkter af kirkelovene bl.a. »den mislige om Brugen af Kirkerne, som De vist ser alt for sangvinsk paa. Menighedsraad uden et genfødt Kirkeraad og maaske heller ikke engang med den Valgret og Valgbarebetingelse, som *alle* Bisperne, De selv med, var enige om at kræve«. Kan de 3

- lovforslag nå at blive gennemarbejdede? Ministeren burde kalde bisperne sammen og ved deres hjælp få en forsvarlig ordning, »derved er Bispestillingen blevet styrket«. 23/2 havde R. afvist at behøve hjælp fra de andre bisper og ønskede ikke at samle dem, »ligesaa lidt som jeg kunde vente nogen Lettelse af mit Ansvar ved saadant. Selvfølgelig raadfører jeg mig med forstandige og paalidelige Mænd«. Fr. Nielsen svarede 2/3: Har jeg forstået Dem ret at loven behandles alene uden samtidig at sikre et genfødt kirkeråd. Det er jo et klart brud på, hvad vi enedes om i sommer. En kommission er ingen indrømmelse der opvejer menighedsrådene, der må også et Kirkeråd til. Fr. Nielsen skrev igen 13/4: Jeg havde håbet De ville tale med mig, men lod Koch blive og mig gå. Det gjorde ondt, at R. ikke så ligeså venligt på Fr.N. som i gamle dage.
55. 23/4 svarede Fr.N. Rørdam: »Jeg er ganske enig med Dem i, at alt hellere maa briste, end at man skal godkende Indsmuglingen af Præstevalget i den værste Form«. Det be- styrker mig i, at Chr. St. er bondefiffig. Det er skolelærerkaldelsen i dens værste form. 5/5 fortsatte Fr.N.: Han kunne næsten ikke komme ud af bedrøvelsen over kirkelove- ne. Næsten alt vort er opgivet og der er kommet en »slet Bestemmelse om Valgret, in- gen Begrænsning af Valgbarhed« det er hån at bruge alderdomsbetingelsesloven som kirketugtsbestemmelse. Og lovene om Menighedsråd og et Kirkeligt Udvalg udløb ikke samtidig, den første lov sidst. Fr.N. havde 26/6 skrevet: Jeg mener, at Landsting- get har forrådt folkekirken. Havde de frikonservative stået fast havde ministeren givet sig. Det forbyr N. at R. ikke har stået fast på valgretsbestigelserne, som vi var eni- ge om.
56. 6/7 skrev Fr.N. glad for R.s brev, at han havde i et halvt år været meget forpint, da han følte, at der var ondt mellem dem og tror nu alt som før. Det er uforsvarligt, at Chr.St. har udsendt formularen for vælgere uden at forhandle med Sjællands biskop. »Hvis han ikke vil spørge Dem til Raads og vise Dem sligt, maa De vel kunne faa Kongen og Kronprinsen til at tage Dem med paa Raad«. For seminarister »eksisterer der i Reglen hverken Problemer eller Bevidsthed om intellektuelle Grænser«. – 27/9 øn- skede Fr.N. bispemøde, ikke løse forhandlinger, »men flere Dage med Forhandling i Træk, ikke saa meget paa den enkelte Dag«.
57. Ministeriets journal 1903 1793. »Ret« er understreget her af forfatteren. Journal i Sjællands stifts bispearkiv 1903 730, LA.
58. Fr.N. svarede 7/12 at han var aldeles enig med R. Det er »Grænsen af Uforskammet- hed at forlange af alvorlige, ansvarsbevidste Mænd, at de i en saa vigtig Sag skal ytre sig en-to-tre. Kongen har sagt mig, at han efter Overrumplingen« ved KR's ophævelse »forlanger alle Sager til Statsraadet 3 Dage før dette«. Altså får Chr.St. kun et par da- ge til at læse vore erklæringer. Takket være »vore gode Venners ... Hensyn til «den politiske Situation« står der, at ministeriet kan spørge menighedsrådene ved vakan- cer; det er nu blevet »den Bagdør, ad hvilken han vil indsmugle det Stykke af Loven, hvis Udeladelse« var betingelsen for aftalen med loven. »Det er administrativ Ind- førelse af det, der politisk er forkastet og Brud paa Tro og Love. Hvad var Kirkeraa- dets Indførelse mod dette!« Gør vi ikke et fælles skridt, »maa det blive Deres Pligt at bede Kongen om at standse Sagen i Statsraadet«, selv om Chr.St. gør det til et kabi- netsspørgsmål, – 13/12 fortsatte Fr.N.: Han var ked af, at der ikke blev bispemøde, og frygten for at blive beskyldt for konspiration var tåbelig. Kochs og Sørensens (H. Sophus S. 1856-1936, biskop Lolland-Falster 1903 og i Århus 1907-16) ulyst tyder på fristelse for at tage særstandpunkter. Hvad Koch angik var N. forberedt på meget, ved et lærermøde i Vejle sagde han uden egl. anledning var givet, at han »befandt sig vel ved at have en Skolelærer til Kultusminister«. N. fandt ham ulden og upålidelig. Han

selv havde svaret ministeriet sindigt, men klart og skarpt.

59. Fr.N. 18/12: Jeg er ikke i tvivl om, at Chr. St. er ved at gøre et skridt, »der i langt højere Grad er provisorisk end den uskyldige Oprettelse af Kirkeraadet«. – De her tidligt refererede forhandlinger i Københavns præstekonvent og i KR viser, at Fr.N. havde kaldt KR provisorisk, ja kunne blive grundlovsstridigt. Men som biskop var han blevet medlem, det ændrede synet derpå.
60. Fr.N. 30/12: Hvad menigheden har ret til er at fremsætte et bestemt ønske. Men præstevalg rejser også spørgsmålet om, hvordan en menighed kommer af med en præst. Ministeren skylder at sige, at ordningen er foreløbig. Skønt jeg har lyst til at være stærkt afvisende må vi aht. vore kollegers fraterniserings-tilbøjelighed søge at lokke ministeren ind på en mindre afgørende vej.

Summary

During the 1880s and 1890s there was a bitter conflict between the Danish government, appointed by King Christian IX and led by J.B.S. Estrup, and the Lower House of the Parliament, the *Folketing*. Estrup was supported by the Upper House, the *Landsting*, which was elected by limited franchise, while the *Folketing* was elected by universal suffrage and dominated by the Liberals. They claimed Cabinet responsibility, which Estrup would never put up with. Because of this conflict no constructive legislation could be carried through, and so the special church constitution which had been promised in the National Constitution of 1849 could not be realized. Conservative churchmen were quite satisfied by that, because under such circumstances the political struggle could not enter the Church. But during the 1890s a group of Liberals began to cooperate with the government in order to make legislative work possible again, and prospects of church legislation appeared. This worried the leading churchmen, as they thought the Church would always have to pay the piper when reforms were made.

As interest in church legislation was increasing, airy plans of a complete constitution were ventilated. But thanks to the Bishop of Sealand Skat Rørdam the only result was experiments with voluntary parish councils initially elected by the parish pastors. No politics and no strife would then enter the Church, and only active Christians would be involved. Later this system could be extended into a real constitution, and joint responsibility for parish church life could ensure the spiritual character of such a structure. Different institutions worked for this, among others the Clerical Convention of Copenhagen, the Council of Bishops, and a »Congregational Convention«, where different church parties tried to work together and to prepare themselves to be members of a synod. But not much was achieved, and the plans were over-

turned.

In 1901 there was a change of the political system. The king elected a government responsible to the *Folketing*, and the actual leader of the opposition J.C. Christensen, a country teacher and a parish clerk, became Minister of Ecclesiastical Affairs. He wanted parish councils elected by all adult members of the National Church and being responsible for parish affairs, among other things for electing the pastors. Besides, there were plans of allowing dissidents to be served by other clergymen in their own parish church.

Conservative churchmen who had worked for voluntary parish councils thought that the councils now proposed would be non-ecclesiastical, and so they sought by all means to stop the bill – which actually happened when it was rejected by the *Landsting*. In order to have it passed in a revised shape, J.C. Christensen had to appoint a church committee, where clergymen and laymen could work out recommendations for a church constitution. Still he had a clause inserted, by which the Minister could consult the parish council when a living became vacant. As he really intended to use this clause, the result was that in 1903 the parish members actually got the opportunity to elect their own pastors. As this was the main point, the future existence of the councils was secured, and for the first time universal suffrage concerning the affairs of the local parishes had been introduced. The formation of an ecclesiastical constitution had begun – in the parishes where people lived.